त्रिमुर्ती शिक्षण संस्थेचे
श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला
व कै.डॉ.भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान
महाविद्यालय,साक्री जि.धुळे ४२४३०४

Trimurti Shikshan Sanstha,Sakri
Smt. Vimalbai Uttamrao Patil Arts
& Late Dr. Bhaskar Sadashiv Desale
Science College, Sakri Dist. Dhule 434304

नॅक प्रमाणित

- Email : vimalbaipatilcollege@gmail.com
- Web Site : www.vupabsdscsakri.co.in
- Phone : (02568) 240462
- Fax : 02568-240462

Principal
Dr. P. S. Sonawane
M.A.,Ph.D.
Email. pandharinath112@gmail.com
Mob.9404972944

3.3.1 Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC website during the last five years. (A.Y. 2019-20)

Responses-

Kindly refer to the supportive documents attached on the given link

Sr.	Title of paper	Name of the author/s	Page No.
1	Sant Tukaram Yanchya Kavitetil Samajikta	Dr. Vasumati Patil	2-6
2	Sanskruti Rakshak Lokgitanmadhun Ghadnara Jivan Vishkar	Dr. Vasumati Patil	7-14
3	Sanshodhan Ahaval (Swarup, Aashay VaVvaishisthye)	Dr.Kailas Wagh	15-19
4	Krushi Tandnya :Dr.Babasaheb Aambedkar	Dr.Kailas Wagh	20-24
5	The Analytical Approch of Modernizion- Challenges in India Defence- Sector	Dr. Dinesh Mali	25-34
6	Dahashatvad Virodhi Mohima Ani Bharat	Dr. Dinesh Mali	35-45
7	Use of ICT in English Language Teaching andLlearning in Indian Context	Dr. Jahagirdar Salunkhe	46-49
8	Role of ICT in Teaching English Drama	Dr. Nilesh Malichkar	50-53
9	Ekkisvi Sadi ke Hindi Upnyas me Nari Vimarsh	Dr. Karuna Ahire	54-57
10	Sheti Purak Vyavsayatun Samuh vikas Ek Abhyas (vishesh Sandarbha Dhule Jilha)	Pr. Gulabsing Pawara	58-62
11	Krushi Ani Krushi Vitta Purvatha Ek Abhyas (Vishesh Sandrabh Dhule Jilha)	Pr. Gulabsing Pawara	63-67
12	Mahila Sakshmikaran: RajaRam Mohan Roy, Mahatma Phule va Dr. Ambedkar Yanche Yogdan	Prof. Sharad Sonawane	68-71
13	Bhartatil Aaghadichya Raj Karanchi Vatchal Va Vishleshan	Prof. Sharad Sonawane	72-77
14	Maharashtratil Dalit Chalval - Dr. Babasaheb Ambedkarancha SamtaSangharsh	Prof. Sharad Sonawane	78-81
15	Satyagrah - Anyayachya Pratikarache Shaswat Sadhan	Prof. Sharad Sonawane	82-87
16	Aanvik Shashtratraspardha Dahashatichya Sattasantulanche Falit	Prof. Sharad Sonawane	88-91
17	Purely Chromatic and Hyper Chromatic Lattices	Prof. Amit Wadile	92-101

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - II APRIL - JUNE - 2020

MARATHI PART - I

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

PRINCIPAL
K.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

Scanned by CamScanner

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१५	संत साहित्यातील निसर्ग जाणिवा प्रा. डॉ. सुनिल भावराव देसले	७२-७६
१६	संत चळवळीतील स्त्री संतांचे योगदान प्रा. डॉ. तुषार गि. पटेल	७७-८४
१७	संत साहित्यातील संत कवयित्रिंचे स्थान डॉ. उज्वला पंकज नन्नवरे	८५-८९
१८	'संत तुकाराम' आणि 'संत कबीर' यांच्या काव्यातील सृष्टी वर्णन श्री. अक्षय राजेंद्र भोसले श्री. भगवान दिनकर गुरव	९०-९४
१९	श्री गोविंदप्रभु : विविध पैलूंचे व्यक्तिमत्व डॉ. मदकुंटे पी. एम.	९५-९८
२०	संत साहित्यातील पर्यावरण विषयक जाणिवांचा शोध प्रा. डॉ. सुनीता सांगोले	९९-१०४
२१	संत तुकाराम महाराज यांच्या अभंगतील वैचारिकता डॉ. विनोद वा उपर्वत	१०५-११०
२२	संत तुकाराम यांच्या कवितेतील सामाजिकता प्रा. डॉ. वसुमती पाटील	१११-११३
२३	समाज निर्मितीसाठी गोमंतकीय संत कवी संत सोहिरोबानाथ आंबिये यांची शिकवण श्री. आनंद आत्माराम कोळंबकर	११४-११८
२४	समाजनिर्मितीसाठी मराठी संतांची शिकवण डॉ. बन्सी केशवराव लव्हाळे	११९-१२४
२५	संत साहित्यातील संत कवयित्री प्रा. डॉ. गणेश चुधरी	१२५-१२८
२६	संत साहित्यातील संत कवयित्री: विशेष संदर्भ संत कान्होपात्रा प्रा. डॉ. प्रकाश श्रीराम साळुंके	१२९-१३३
२७	समाजनिरीक्षक संत कवी - तुकडोजी महाराज प्रा. डॉ. शकुंतला मिठाराम भारंबे	१३४-१३७

T.S.S's. Smt. V.U. Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College, Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's. Smt. V.U. Patil Arts &
Late Dr. B.S. Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

Scanned by CamScanner

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

२२. संत तुकाराम यांच्या कवितेतील सामाजिकता

प्रा. डॉ. वसुमती पाटील
श्री. यु. पाटील कला व कै. डॉ. बी.एस. देसले विज्ञान महाविद्यालय, साक्री. ता.साक्री, जि. धुळे.

तुकोबा एक व्यक्ती साधक म्हणून समाजात वावरत असल्याने त्यांच्या कवितांना सामाजिक परिमाण लाभले. ग्रसे की दिगंबर माध्ये यांच्या मतानुसार "व्यक्तीच्या सर्व सुख –दु:खांना, घेतल्या जाणाऱ्या निर्णयांना कमी –अधिक प्रमाणात सामाजिक परिमाण असते हे लक्षात घेतले म्हणजे व्यक्तीचे सर्वच जीवन सामाजिक असते."[१] अशा या सामाजिक जाणिवेच्या कविता संत तुकाराम महाराजांच्या असुन त्यातून त्यांची समाजसुधारक ही प्रतिमा नजरेस भरते.

समाजातील प्रत्येक व्यक्ती नीतिमान झाली अर्थात नैतिक मूल्यांची जोपासना करीत असेल तर समाज सुसंस्कृत होऊन प्रगती करू शकेल असा संदेश तुकाराम महाराजांनी आपल्या कवितेतून दिला आहे. नीतिमूल्यांचा अव्हेर करून उन्मतपणे वागणारे समाज कंटक, पापी अधर्मी लोक त्यांच्या काळात ही होते. समाजामध्ये बंधूता निर्माण करावयाची असेल तर परोपकार करणे, इतरांना दु:खव देणे व या मार्गासाठी सदाचाराने सूत्र तकोबांनी सांगितले आहे "नि:स्पृहता, निर्लोभता, साधुना, आत्मसंयमन, निरभिमानता, सत्यप्रियता या सर्व सद्गुणांचा समुच्चय भक्तांत असतो. अशा भक्तांच्या आचरणाने भक्ताचे ह्दय विशाल होते. त्याचे अंतरगं समृध्द होते तो विश्वात्मक भूमिकेवर आरूढ होतो"[२] संत तुकाराम यांची जीवनदृष्टी अत्यंत व्यापक होती त्यांच्या 'स्व' मध्ये संपूर्ण विश्वाचा अंतर्भाव असल्यामुळे जगाच्या कल्याणातच ते स्वत:चे कल्याण पाहत असे. समाजकंटकांकडून होणारे नीच कृत्य म्हणजे पापच होय आणि ते सहन करणारे गरीब प्राणिमात्रा त्यांचे रक्षण करणे म्हणजे दया. त्याविषयी 'जे का रंजले, गांजले त्यासी म्हणे जो अपुले. तो चि साधु ओळखावा । देव तेथें चि जागावा । असे तुकोबा स्पष्ट करतात. अहंकारी दुष्ट, दुर्जन व्यक्ती प्रत्येक काळात असतात. समाज व्यवस्थेला पोखरून टाकण्याचे काम अशी माणसे करीत असतात. त्यांच्याजवळे असलेले ज्ञान अल्प असते. परंतू दुराग्रहाने ते समाजात खोटी प्रतिष्ठा मिरवुन अनिष्ट घडवून पाहतात. त्या विषयी ऐसे कैसे झाले भोंदू । कर्म करोनि म्हणती साधु ॥ तसेच भगवे तरी श्वान सहज वेष त्याचा । तेथें अनुभवाचा काय पंथ । यातून कर्मकांड, नवसायास, अंधश्रध्दा वाढीस लावणारे तथाकथित साधू समाजाला वेठीस धरतात. अंधश्रध्दे बाबतीत त्याकाळी समाजात अनेक क्षुद्र देवतांना महत्व प्राप्त झाले होते. उदा. जोखाई, म्हसोबा, वेताळ, अंगारे –धुपारे अंगात देव येणे इ. त्यावर तुकाराम महारांजानी कडडून प्रहार केला. प्रस्थापित समाजव्यवस्थेशी संघर्ष केला. समाजपरिवर्तनाला पोषक असे कार्य त्यांनी आपल्या कवितेतून केले. सामाजिक चौकट सोडण्याचा विचार त्यांनी केला नव्हता. थर सामाजिक चौकटीत असलेले दोष त्यांना दूर करावयाचे होते. त्यासाठी त्यांनी आपल्या कवितूतून जनसामान्याना आवाहन केले होते. जसे की संसारात कसे वागावे, व्यक्तीचे आचरण, भक्ती, चारित्र्य, सदाचार याबाबतीत उपदेश केला तो म्हणजे

PRINCIPAL
I.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

Scanned by CamScanner

"जोडो निया धन उत्तम वेव्हारे । उदास विचारे वेच करी । प्रपंच करीत असतांना धन कमवीत असतांना चांगल्या नैतिक मार्गाचा अवंलब करावा असे त्यांनी मांडले आहे.

संपूर्ण समाजपरिवर्तन करण्याचे स्वप्न तुकारामांनी पाहिले होते त्यादृष्टीने व्यक्ती व्यक्तीच्या जीवनात बदल घडला तर समाज बदलु शकतो. परंतू त्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीने चांगली संगत अर्थात सज्जनांचा सहवास केला पाहिजे सज्जनांच्या उत्तम संस्कारांचे आचरण केले पाहिजे. सज्जन माणूस हा समाजामध्ये आपल्या वत्रनाने इतरांना प्रेरणा व आदर्श निर्माण करीत असतो कारण सज्जन माणूस त्याच्या कामामुळे व गुणांमुळे परिपूर्ण असतो. समाजाला सद्गुणी व्यक्तीची गरज असते. त्या उलट वाईट संगत धरू नये. त्यांच्यामुळे स्वत:ची फसवणूक होते. संकटांना आमंत्रण दिल्यासारखे होते. संत तुकारामांना चोर, लबाड, व्यभिचारी अशा दुर्गणी लोकांची संगत टाळण्याचे सांगितले आहे. सज्जनांची संगत अर्थात 'चंदन तो चंदनपण सहजगुण संपन्न । त्याचप्रमाणे सज्जनांची महती समर्पक पध्दतीने अभंगातून मांडली. 'चंदनाचे हात पाय ही चंदना परिसा नाही हीन कोणी अंग । सज्जन व्यक्तीचा सहवास व्यक्ती संस्कार संपन्न होतो पर्यायाने समाज सुसंस्कारही होतो.

अलीकडच्या काळात समाज प्रत्येक क्षेत्राशी स्पर्धा करीत असला तरी निसर्गाशी देखील स्पर्धा करतांना दिसतो. त्यामुळे अनेक सामाजिक, नैसर्गिक संकटांना मुनष्याला सामोरे जावे लागत आहे व्याभिचार, भ्रष्टाचार, दारिद्रय, बेरोजगारी, भूकंप, महापूर, इ. अशा संकटामधून बाहेर पडण्यासाठी तसेच मानवी सलोखा जपण्यासाठी तुकारामांच्या, कवितांमधून प्रेरक बळ मिळते. जसे की 'पर्यावरण सरंक्षण', पर्यावरण संतुलन', प्रदुषण निवारण' यासाठी झाडे लावा,निसर्ग वाचवा हे आज आपल्या रूजवित आहेत. त्याचा पुरस्कार संत तुकारामांनी पूर्वीच त्यांच्या 'वृक्षवल्ली आम्हां सोयरे वनचर । पक्षी ही सुस्वरे आळविती'.

शेती आणि निसर्ग दोन्ही मानवी जीवनासाठी आवश्यक अशा गोष्टी आहेत. संत तुकाराम शेतकरी म्हणून आयुष्यभर जीवन जगले तेव्हा निसर्गशक्ती श्रेष्ठ आहे. निसर्ग शक्तींच्या जोरावरच मानवी प्रगती अवलंबुन आहे. निसर्गातील शक्तींची महती बाबतीत रामचंद्र देखणे यांचे मत, "भारतीय संस्कृतीमधील अनेक सण हे पंचमहाभूतांच्या पूजेसाठीच साजरे केले जात आहेत. ही पंचमहाभूते म्हणजे पर्यावरणाचा पंचप्राण आहेत."[३]

आत समता, बंधूता या मूल्यांचा पुरस्कार करतांना आपण संत साहित्याचा विचार केला जर समता रूजण्यासाठी काळ जावा लागतो. सहजगत्या समतेचे तत्व रूजत नाही जसे की अंतरी निर्मत्सर । सबाहय कोमल जिव्हारा । नाही द्वेष जया चित्ती । समता ती सर्वांभूती ॥ येथे संत तुकारामांनी भविष्यकाळाचा विचार, मानवी कल्याणांचा हिताचा विचार करून लेखन केलेले आहे. संत तुकाराम यांनी समाजकल्याणासाठी संघर्ष केला.समाजातील माणसा –माणसांमधील गुणदोष नाहीसे होऊन, भेदभाव विसरून समाजात सलोखा निर्माण करण्यासाठी कवितेतून भावना व्यक्त केल्या. या संदर्भात प्रा. गं.बा. सरदार म्हणातात" व्यक्ती हा समाजाचा मूलभूत घटक आहे. व्यक्ती जर समर्थ, विवेकी, कर्तव्यदक्ष, हदय, त्यागप्रवण व महत्वाकांक्षी असतील तरच समाजाची प्रगती होऊ शकेल. सामाजिक संस्था बदलण्याऐवजी व्यक्तीमध्येपरिवर्तन घडवून आण्ण्याचे मराठी संतांनी, प्रस्तुत संदर्भात तुकारामांनी धोरण स्वीकारले."[४] अर्थात संत तुकाराम सामाजिक जीवनाचा विस्तृत आढाव घेतात.

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

Scanned by CamScanner

त्याच्यार्शी समरस होऊन व्यक्त होतात. समाजात सतप्रवृत्ती वाढीस लागल्या पाहिजेत. त्यासाठी भक्तीचा प्रसार झाला पाहि त्यातूनच निर्तांधर्माचे आचरण होईल. त्या संदर्भात डॉ. भालचंद्र नेमाडे यांचे मन "तुकारामांच्या अभंगामधील बराच भा जातीयते विरूध्द आणि संकुचित धार्मिकतने विरूध्द शास्त्र उगारणारा आहे. त्या काळातल्या अत्यंत उदार अशा बंडखं परंपरांशी तुकारामाने नाते जोडल्याने मराठीत नव्या मूल्यांचा पुरस्कार त्यांनी प्राणपणाला लावून केला"' एकूणच संत तुकारा यांच्या विविध भावनावस्था ह्या त्यांच्या कवतितून अंकित झालेल्या दिसतात.

संत तुकारामी सामाजिक बांधिलकी जपण्याचा आग्रह धरला आहे. आजच्या अंधश्रध्दा, अनिश्चितता अ परिस्थितीमध्ये मानवाचे मानसिक संतुलन दोलायमान झाल्याचे अनेक प्रसंग येतात. आजच्या सामाजिक स्थितीचे अवलोक केल्यास दिसते की अनेक मूल्यांची उलथापालथ झाली आहे. जुनी मूल्य लोप पावली तर नविन रूजली नाही अशा संभ्रमि अवस्थेत मानवी मनोवृत्तींची संभ्रमित अवस्था दूर करण्यासाठी संत तुकाराम यांची कविता की जी समाजात जोडलेली अ त्यातून माणसांशी संवाद करत आहे. अशा समाजनिरीक्षक संत तुकारामांच्या कवितांचे मनन –चिंतन आजच्या युगासा आवश्यक आहे. किंबहुना संत साहित्य हे मानवासाठी उपकारक मार्गदर्शक प्रेरणादायी आहे याबद्दल दुमत नाही.

संदर्भ

१. पाध्ये दिगंबर – 'साहित्य समाज आणि संस्कृती' लोकवाङमय प्रकाशन मुंबई -पृ.३
२. अभ्यंकर शंकर 'वासुदेव' – संत तुकाराम आदित्य प्रतिष्ठान पुणे -२००८ पृ. ५०
३. देखणे रामचंद्र – 'संत साहित्यातील पर्यावरण विचार' पद्मगंधा प्रकाशन पुणे १९९४, पृ. १४-१५
४. सरदार गं. बा – संत साहित्याची सामा. आणि राष्ट्रीय कामगिरी. पब्लिकेशन डिव्हिजन. दिल्ली प्र. आ. १९६ पृ.क्र.८१
५. नेमाडे भालचंद्र – 'तुकारामांचे निवडक अभंग प्रस्तावना. पृ.४

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

Scanned by CamScanner

Under the patronage of the
Indian
National Commission
for Cooperation with UNESCO

United Nations
Educational, Scientific and
Cultural Organization

MCI
MSD
2020

MCIMSD 2020

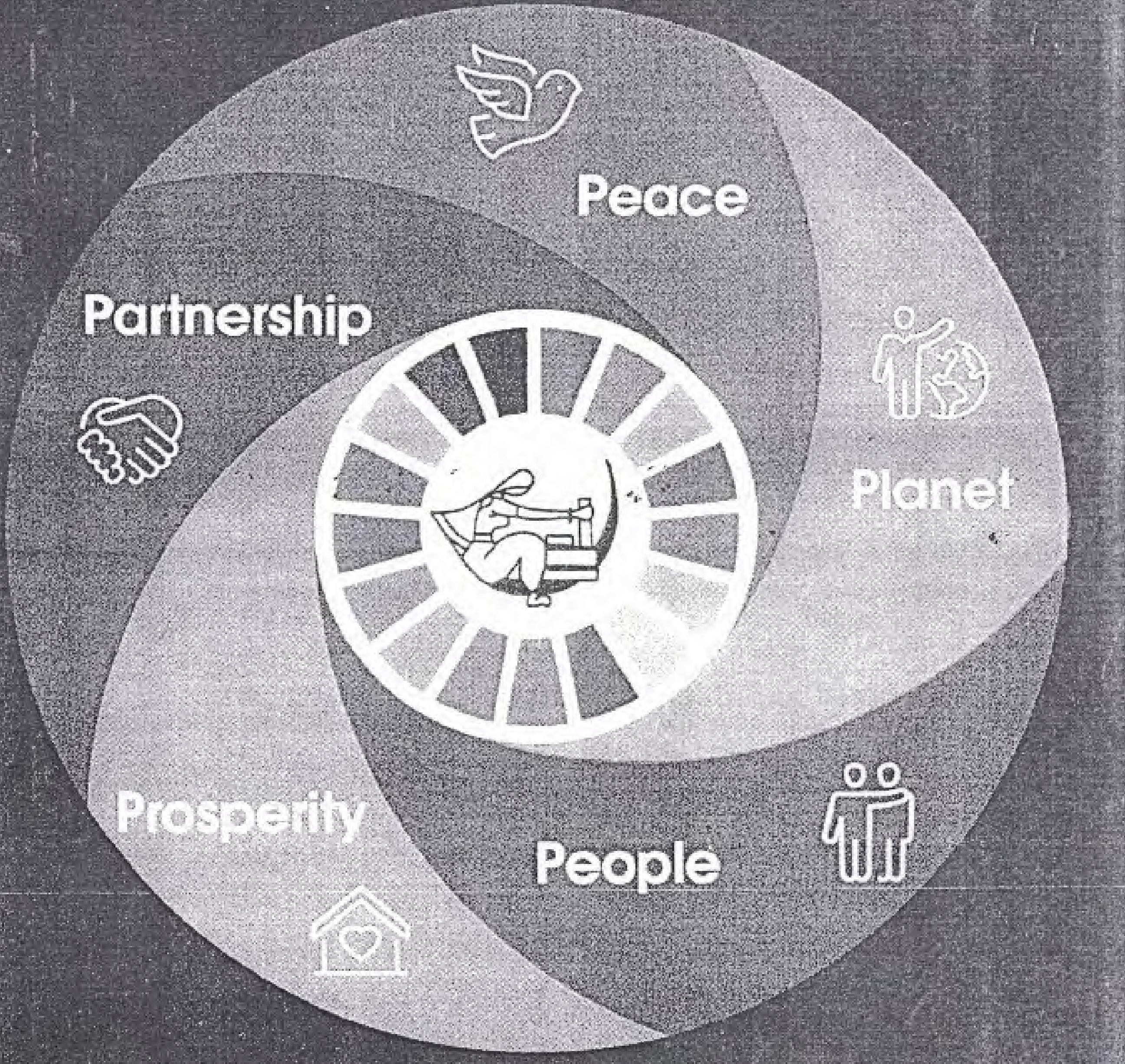

Virendrasinh Khandare
Editor In Chief

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

Under the patronage of the Indian National Commission for Cooperation with UNESCO

International conference on Intangible cultural Heritage

MCIMSD 2020

Volume II

Virendrasinh Khandare

Editor in chief

Indian Institute of Social Sciences and Folklore Research, Parbhani

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

संस्कृतीसंरक्षक लोकगीतांमधुन घडणारा जीवनाविष्कार

प्रा.डॉ.वसुमती पी. पाटील.
५७, जयहिंद कॉलेजी, साक्री.
ता.साक्री, जि.धुळे. ४२४३०४
vasumati1967@gmail.com

संस्कृतीसंरक्षक लोकगीतांमधुन घडणारा जीवनाविष्कार :

लोकसाहित्याच्या समृध्द दालनांत लोकगीतांची व्याप्ती अधिक दिसुन येते. अनेक विषयांसह लोकगीतांनी लोकसाहित्याचा भाग व्यापलेला आहे. शेकडो वर्षाच्या परंपरांनी लोकमानसाचे चित्रण करणा--या लोकगीतांमध्ये मानवीजीवनचक्र आणि ऋतुचक्र यांची गुंफण आढळते. त्यादृष्टीनेच मानवी जीवनातील चढ--उतार अनुसार अनुकूल--प्रतिकूल भाव--भावनांचे बंध निसर्गाशी जुळवून हृदयस्पर्शरीत्या गायिल्या जाणा--या लोकगीतांमध्ये विविधता दिसून येते.

लोकगीतांची मौखिक परंपरा अगदी वैदिक काळापर्यंत जाऊन पोहचते. वैदिक काळात यज्ञोत्सव प्रसंगी जी काही सुक्ते, स्तोत्र, मंत्र, वाद्य--नृत्य सह गायिली जात असे त्यांचे प्रयोजन लक्षात घेतले तर त्यांचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्य हे लोकगीतांसारखे आढळते. कारण वैदिक काळापासून देखिल निसर्गाची प्रार्थना स्तुती करून मनुष्य कृपा प्राप्त करून घेत असे. अशाप्रकारे लोकगीत आणि निसर्ग यांचा अनुबंध वैदिक काळापसुन आहे असे म्हणणे संयुक्तिक ठरेल. लोकगीतांमध्ये मानवी जीवनातील भाव--भावनांची तळमळ अधिक उत्कटपणे दिसून येते. संस्कृतीच्या विविध अंगांमधुन मानवीजीवन अभिव्यक्त होत असते. संस्कृतीमध्ये मानवाने मिळविलेले ज्ञान, मानवाचा ज्या ज्या गोष्टीवर विश्वास बसला त्या सर्व बाबींना प्रमाणके, मूल्ये व प्रतिके अशी नावे दिली. काही संकेत निश्चित केले यावरून संस्कृती मध्ये ज्ञान, विश्वास, मुल्य--प्रमाणके, संकेत--प्रतीक इ. सर्व बाबींचा समावेश होतो. समाज आणि प्रदेश परत्वे भिन्न--भिन्न संस्कृती असते. लोकगितांच्या निर्मिती मध्ये

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri. Tal Sakri. Dist.Dhule

सहजस्फूर्त भावनांची तळमळ असते. लोकगिताच्या प्रेरणा व्यक्तिगत, सामाजिक, धार्मिक स्वरूपाच्या असतात. परंतु त्यापैकी सामाजिक आणि धार्मिक प्रेरणा ह्या संस्कृतीशी निगडीत असतात. तर व्यक्तिगत प्रेरणा या मानवाच्या दैनंदिन जीवनातील गरजांपोटी निर्माण झालेल्या असतात. जसे की श्रम, सुख–दुःख नाती, गोती, लोकगीत मौखिक परंपरेने संक्रमित होत असतात. त्यांना अनेक शतकांची परंपरा असली तरी ते नित्यनूतन असतात व त्यांचा कर्ता हा अज्ञात असतो.

लोकगीत — 'लोकगीते हा लोकसाहित्याचा आत्मा आहे. त्या आत्मपिंडातून स्त्रवणारे विविध भावनिर्झर आणि त्यांची लकाकी मनुष्यमात्रांच्या जीवनप्रणालीचे प्रकृती आणि प्रवृत्तीचे प्रभावी द्योतक ठरतात.'— ना.रा.शेंडे.[१]

मनुष्य सामाजिक प्राणी असुन त्याच्या अंगी जीज्ञासावृत्ती असते मनुष्य दैनंदिन जीवनामध्ये लोकांचे वर्तन, स्वभाव, व्यवहार जाणून घेण्यासाठी एकमेकांच्या संपर्कात येत असतो. कोणत्याही वाङ्मयाच्या निर्मितीमागे मानवी भावना, तळमळ अणि जिज्ञासा या गोष्टी कारणीभूत असतात. लोकसाहित्याच्या बाबतीत देखील ही बाब स्पष्ट होते जसे की मानवी स्वभाव– मानवी व्यवहार, जीवनावश्यक गरजा, अडचणी यातुन मानवाने जिज्ञासाप्रवृत्तीने कल्पनाशक्तीची जोड देऊन हृदयातील भाव वेगवेगळया माध्यमातुन व्यक्त केले. अगदी महज, स्वाभाविक हेतु शुध्द स्वरूपात लोकसाहित्यामध्ये दिसुन येतो. लोकगीतांची निर्मिती ही जणू काही मनातील भाव–भावनांचे स्वच्छ प्रतिबिंब. त्या दृष्टीने मानवी जीवनाची उष–काल–प्रभात लोकगीतांमधुन उगवते. मानवाच्या हृदयातुन निघणारे सहजस्फूर्त स्वरांच्या बाबतीत कमलाबाई देशपांडे मांडतात— "पहिल्या टप्प्यात केवळ लयबध्द शब्दरचना निर्माण होते, दुस–या अवस्थेत या लयबध्द शब्दरचनेतुन अर्थ भरण्याचे कार्य होते. लयबध्द शब्दरचनेला अर्थाची जोड मिळते. लोकगीताच्या तिस–या अवस्थेत हे गीत पूर्णपणे अस्तित्वात असते. नंतर कित्येक वर्ष अशारीतीने निर्माण झालेली गीते समाजजीवनात परंपरेने चालत येतात."[२]

लोकगीते ही कधी जुनी होत नाहीत. लोकगीते उत्स्फूर्तपणे रचलेली असतात. त्यादृष्टिने साहित्याचे मूलधन म्हणजे लोकगीत होय. त्या संदर्भात वामन चोरघडे यांच्या मतानुसार "लोकगीतांमध्ये माधुर्य वनलतेच्या शोभेप्रमाणे असते. त्यात बालपणातील भोळेपणा व खेळकरपणा असतो. ही लोकगाणी मात्र भोळ्याभावड्या जनतेसाठी त्यांच्या मनोरंजनासाठी उत्पन्न झालेली

T.S.S's Smt. V. U. Patil Arts & Late Dr. B. S. Desale Science College, Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

4

असतात.''[3] अशाप्रकारे लोककंठातुन वाहणारे, लोकजीभेवर रमणारे लोकगीत हे लोकसाहित्याचे व्याप्त दालन आहे.

लोकगीतांच्या बाबतीत संशोधन आणि संरक्षण ही बाब दिसुन येते त्यामुळेच संस्कृतीचे जतन होऊ शकते. संस्कृतीची जोपासना केल्यास त्या–त्या देशाचा इतिहास सहज जाणुन घेता येतो. मौखिक परंपरेने एका पिढीपासुन दुस–या पिढीपर्यंत लोकगीतांचा प्रवाह पुढे वाहत असला तरी जुन्या सोबतच नवीन भर झाल्यामुळे लोकगीतांमध्ये नित्यनूतनता दिसते. काळानुसार त्यामध्ये परिवर्तन येत गेले. जागतिकीकरणाच्या युगापर्यंत आज येऊन पोहचलो. त्याचा प्रभाव हा लोकजीवनावर दिसुन येत असला तरी मात्र बदलत्या स्वरूपातील लोकसाहित्य जतन करण्याकडे कल वाढत गेला.

मानवी हृदयातील माया, ममता, सहयोग, संवेदना इ. गुणांची अभिव्यक्ती झाली नसती तर मनुष्य कठोर, निर्दय, स्वार्थीच राहिला असता. मनुष्य हा सामाजिक प्राणी आहे. मनुष्य जीवन जगतांना समाजातील रूढी, परंपरा, चालीरीती, एकमेकांशी असलेला संबंध यांचा आविष्कार लोकगीतांमधुन होत असतो. कारण लोक जीवनाच्या सर्वांगीण अभ्यासाचे अत्यंत प्रभावी माध्यम म्हणून लोकसाहित्याकडे पाहिले जाते. मानवी जीवनाचा आविष्कार लोकसाहित्यातुन पर्यायाने लोकगीतांमधुन दिसून येतो. जीवनाविष्कारा सोबतच संस्कृतीचे दर्शन होते. कारण मानवी समाज आणि संस्कृती दोहोंचा परस्पर संबंध आहे. संस्कृती म्हणजे जीवनमूल्यांची गुंफण, संस्कृती मानवनिर्मित असुन त्यात विश्वास, ज्ञान, प्रथा, रूढी, सण–उत्सव, लोकाचार इ. घटकांचा समावेश होतो. संस्कृतीचे संक्रमण सतत होत असते. संस्कृती सतत परिवर्तनशील असते. त्या विषयी डॉ. अनिल सहस्त्रबुध्दे यांच्या मतानुसार – 'लोकसाहित्य हे मानवी जीवनाच्या सुरूवातीपासुन मानवी जीवनाबरोबर नित्य प्रवाहित होत आलेले असते. ते असे मानवी जीवनप्रवाहाबरोबर वाहत येत असल्याने सदैव वर्तमान असते. जीवनातील सर्व स्तरांतील अनुभूतीतून ते निर्माण होवून प्रगट होत असते. तसेच नवजीवनात प्रेरणा देत असतानाच नवजीवनाला आपणात सामावून घेत पुन्हा नित्य नव्याने प्रगट होतच असते.' [4] त्यादृष्टीने संस्कृतीचे संक्रमण गरजेचे ठरते.

कोणतीही एक संस्कृती, दुस–या संस्कृतीपासुन दीर्घकाळ अलिप्त राहु शकत नाही. त्याची अनेक कारणे आहेत. जसे की, राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतीक, वाणिज्य संक्रमण आणि त्याला पूरक ठरणा–या प्रसार माध्यमांचे, संपर्कांचे वाढते आदान–प्रदान इ.चा समावेश होतो. विविध

 ISBN: 978-81-89730-35-2

T.S.S's Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S. Desale Science College Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

प्रदेशांच्या विविध प्रकारच्या संस्कृतीमध्ये मूल्ये असतात. त्यांचा परिचय, देवाण—घेवाण झाल्यास संस्कृतीमधील मूल्यांना सार्वत्रिकता प्राप्त होते. लोकगीतांमधुन व्यक्त होणा—या जीवनाविष्कारात मूल्ये गुंफलेली दिसतात. एका पिढीकडून दुस—या पिढीकडे जेव्हा या लोकगीतांचा वारसा जातो. तेव्हा ओघानेच मूल्याचे संक्रमण आणि संरक्षण ही होते. त्यामुळे फक्त देशच नव्हे तर वंश,काळ यापलीकडे जाऊन वैश्विकता जोपासली जाते. मानवी जीवनातल्या मूल्यांमधली एकरूपता. समानतामुळे देखील बंधुभाव वाटीस लागतो. एकात्मतेची भावना वाढीस लागते.

लोकसमूहाची ऊर्जा लोकगीतांमध्ये दिसते. समुहमानातुन आविष्कृत झालेल्या लोकसाहित्यात जीवनाचा आविष्कार घडतो. यासंदर्भात प्रभाकर मांडे यांचे मत ''लोकसाहित्यातुन समाजाचे सामुहिक जीवन आणि मानस प्रकट होते. परंपरेने चालत आलेले मौखिक वाङ्मय समाजजीवनाचे अभिन्न अंग असते. ती समाजाची स्पंदने असतात त्यातुन समाजाच्या जीवनरीतीचे आणि जीवनदृष्टीचे दर्शन घडते''[9] त्या अनुषंगानेच लोकसंस्कृतीचे सरळ आणि भावगर्भदर्शन लोकगीतांमधुन होत असते. बदलत्या जीवनमानानुसार लोकगीतांमध्ये बदल दिसतो. तरी समाजाच्या प्रगतीसाठी सांस्कृतिक मूल्यांचे जतन करण्याचे काम लोकगीत करीत असतात. लोकगीतांमध्ये कौटुंबिक भावबंधाचे चित्रण दिसते. सोबतच रीती—रीवाज, प्रथा—रूढी, सामाजिक परिवर्तन, जातीव्यवस्था, आर्थिक व्यवस्था, न्यायव्यवस्था इ. गोष्टींचेही चित्रण लोकगीतांमधुन झालेले दिसते. इतकेच नाही तर समाजात नीतिमूल्यांचे काटेकोर पालन व्हावे यासाठी काही नियंत्रण, बंधने घालण्यात आलेली असतात. त्या अलिखित नियम, संकेत यांचा प्रचार आणि प्रसार देखील लोकगीतांमधुन होत असतो. समाजाला अमान्य गोष्टींना निषेध लोकगीतांमधुन मोडतांना नैतिकता जोपासण्यात लोकगीतांचा मूल्यांवर, त्या मूल्यांच्या जोपासनावर आधारित असते. त्या कामामध्ये लोकगीते अग्रेसर ठरतात. कारण लोकगीतांमध्ये भावनांच्या अनूभुतीला प्राधान्य असते आणि ती अनूभुती समाजातील सर्व थरांतील घटकांना येत असतो.

लोकगीतांमध्ये मानवी जीवनाच्या श्रध्दा, बिश्वासाचे पण चित्रण दिसते. त्यासाठी गीतांमध्ये अद्भूतता, अतिशयोक्ती, चमत्कार इ. गोष्टींना प्रसंगांसोबत गुंफलेले असते. सत्य—असत्य, विजय—पराजय अशा जीवननिष्ठांवर विश्वास असल्याने जेव्हा त्यांचे चित्रण लोकगीतांमधुन दिसते तेव्हण मूल्यांचे संस्कार ओघानेच जनमानसावर होत असतात. संस्कारांची बीजे जेव्हा रोवली जातात तेव्हा तेथील संस्कृती सक्षम ठरते. कारण, संस्कृती म्हणजे मानवी जातीची बौध्दिक, सामाजिक,

T.S.S's Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S. Desale Science College, Tal.Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

आर्थिक सुधारलेली स्थिती कारण शेवटी लोकांमध्ये असलेल्या विविध रूढी— परंपरा यांना जपणे ही संस्कृतीची गरज ठरते.

आजच्या युगात दिसून येणारे परिवर्तन यांत्रिकीकरण, राजकीय, विज्ञान, आर्थिक प्रवाह बदलणारे सामाजिक मूल्य इ. मुळे होय. तरी देखील या परिवर्तनास कारणीभुत असलेल्या घटकांना सामोरे जात त्यांच्याशी आपला प्रतिभाव प्रकट करीत असतांना सुध्दा आजही लोकसाहित्य टिकून आहे. कारण ज्याचे जतन समाजाने स्वच्छेने, प्रेमाने केले आहे त्यातील प्रत्येक शब्दाला आपला मानला आहे. त्यामुळेच पिढ्यानपिढ्या हा वारसा सतत पुढे चालु राहिला आहे. जीवन जगत असताना लोकांना ज्ञान म्हणजे औपचारीक शिक्षणासोबत अनौपचारिक ज्ञानाची गरज असते. लोकसमुहांस हे अनौपचारीक ज्ञान, लोकसाहित्यातील परंपरा, त्यातील ..... इ. देत असते. अनौपचारीक ज्ञानामुळे समाजव्यवस्था टिकून राहते, संस्कृती जिवंत राहते.

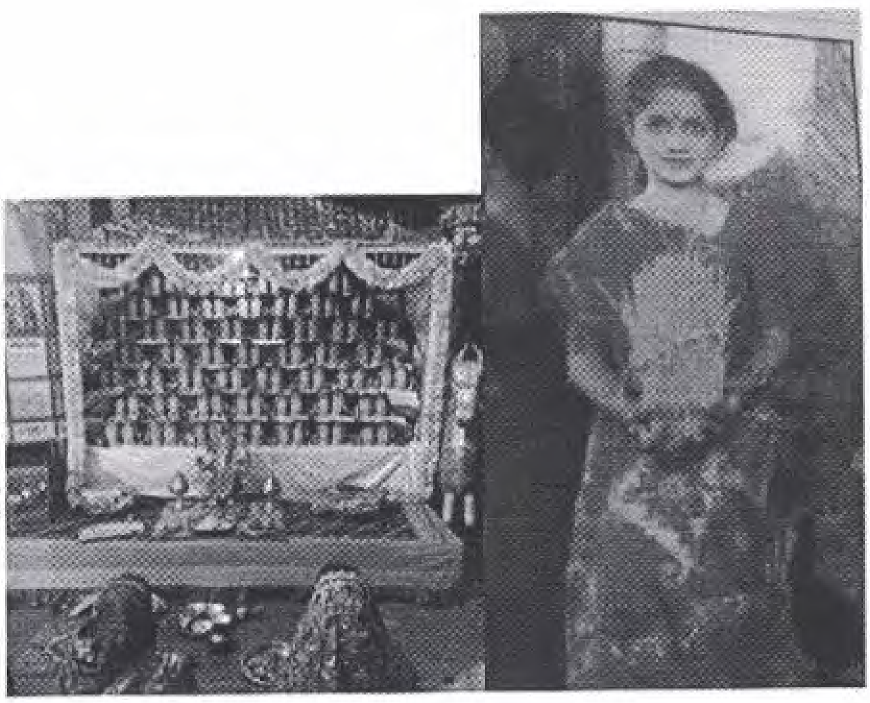

 ISBN: 978-81-89730-35-2

T.S.S's. Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S. Desale Science College Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

प्रदेश कोणताही असो मानवीजीवन समानच आहे. भाव–भावना, जिज्ञासा, समान आहेत. तेव्हा दोन भिन्न–भिन्न प्रदेशातील संस्कृतीमधील सण–उत्सव, रूढी–परंपरा यामध्ये थोडा–फार बदल दिसत असला तरी उद्देश मात्र एकच की मानवाने रोजच्या दैनंदिन जीवनातील चढ–उतार, अडी–अडचणींतून मार्ग काढण्यासाठी, विरंगुळा शोधण्यासाठी हृदयातील भावनांची अभिव्यक्ती वेगवेगळ्या प्रकारे केली. वरील छायाचित्रात महाराष्ट्रातील कानबाई मातेचा उत्सव तर गुजरात मधील शंदल माता उत्सव समानता दिसते. तसेच दुस–या छायाचित्रात गौरीव्रत आहे. अर्थात लोकसाहित्य हे संस्कृती जतन करीत असते. त्यातील लोकगीतांनी संस्कृतीमूल्ये जोपासली आहेत. त्यामुळेच वैश्विकमूल्ये वाढीस लागतील.

संदर्भ

१. शेंडे ना.रा.— 'लोकसाहित्य संपदा' विदर्भ साहित्य संघ पृ.१२ नागपूर १९६४

२. देशपांडे कमलाबाई — अपौरूषेय वाड्.मय बहिशाल शिक्षणमंडळ पुणे युनि.१९५४

३. चोरघडे वामन— साहित्याचे मूलधन—पृ.६०

४.सहस्त्रबुध्दे अनिल— लोकसाहित्य विचार सविता प्रकाशन औ.बाद प्र.आ. पृ.३९

५. मांडे प्रभाकर — मौखिक वाड्.मयाची परंपरा स्वरूप आणि भवितव्य पृ.५

Smt.V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
K.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal (Peer Reviewed)

COSMOS
IMPACT FACTOR

4.270

Volume 10, Special Issue 4, January 2020

ISSN-2230-9578

२६ जानेवारी २०२० भारतीय प्रजासत्ताक दिनानिमित्त...

संशोधन पद्धती

(Research Methodology)

Special Issue Editor

Dr. Madhukar Atmaram Desale
T.E.S.'s Mahila College,
Nandurbar Dist. Nandurbar

Prof. Gautam Babulal Thorat
V.E.S.Sarvajanik Arts & Comm College
Visarwadi Dist. Nandurbar

Editor

Dr. R.V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Email - info@jrdrvb.com Visit - www.jrdrvb.com

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

Journal of Research & Development Vol. 10 (Special Issue 4) January 2020, (ISSN-2230-9578)
COSMOS IMPACT FACTOR - 4.270

ज्ञानपीठ प्रतिष्ठान, नंदुरबार व

ट्रायबल एज्युकेशन सोसायटीचे

कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय, नंदुरबार

ता.जि. नंदुरबार

यांच्या संयुक्त विद्यमाने प्रकाशित

२६ जानेवारी २०२० भारतीय प्रजासत्ताक दिनानिमित्त...

संशोधन पद्धती
Research Methodology

स्वागत मूल्य - 500/-

- मुखपृष्ठ व रचना - योगेश्वर जळगांवकर, ऋद्र क्रिएशन्स, माणिक चौक, बालशहीद शिरीषकुमार स्मारकासमोर, नंदुरबार जि. नंदुरबार मो. ९८२३७२४७०५. फोन नं. (०२५६४) २२०१५५

२६ जानेवारी २०२० भारतीय प्रजासत्ताक दिनानिमित्त 'संशोधन पद्धती' या संपादित अंकातील सर्व लेखन, मते आणि अभिप्राय संबंधित लेखकांची असून त्या संबंधी संपादक, प्रकाशक, मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही.

Note : The opinions / views expressed in the articles in this Issue by the authors are of their own. The Publisher, Editor & Editorial Members does not necessarily agree with them. The authors themselves are responsible for the contents of their Research Paper/Articles.

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College

83	सचिन प्रकाशराव देशमुख डॉ. आर. व्ही. म्हस्के	संशोधनाचा अर्थ व आदर्श संशोधकाचे आवश्यक गुण	275-277
84	प्रा. रामप्रसाद मोहनराव व्हडगीर	ऐतिहासिक संशोधनातील वस्तुनिष्ठता व तथ्यांचे विश्लेषण	278-279
85	डॉ. एस. डी. खैरनार प्रा. ए. एन. वळवी	संशोधनात प्राचीन, ऐतिहासिक दस्तऐवज आणिपुरातत्वशास्त्रीय साधनांचे महत्त्व	280-282
86	प्रा. कैलास बुधा वाघ	संशोधन अहवाल (स्वरुप व आशय, वैशिष्टये)	283-284
87	जयेश रामदास ब्राम्हणे प्रा.डॉ. दिनकर एस. कळंबे	आदर्श संशोधन पद्धतीमध्ये मुलाखत तंत्राचे फायदे व तोटे : एक अभ्यास	285-288
88	प्रा. विजय पंडित सुर्यवंशी	शैक्षणिक संशोधनासाठी संगणकीय सुविधांचा उपयोग	289-291
89	Mr. Ghatage Jayant Chandrakant	Sampling Technique and Types of Sampling	292-294
90	Dr. Mahadeo Sadashiv Disale	Research Report Writing : A Critical Study	295-297
91	Patil Jayashri Ramrao	A study of Effectiveness of Experiential Learning on Achievement of English Subject at Primary Level	298-300
92	Dr. Uttam V. Nile Prof. RupeshR. Deore & Dr. Sandip. S. Bhavsar	How To Write Research Report ?	301-305
93	Dr. Hemant Sudhakar Dalal	Comparative Literature	306-307
94	संतोष गंगाराम रौंदळ	"संशोधन आराखडा : प्रकार आणि महत्व"	308-309
95	स.प्रा.कु. रंजना एच. आडे	संशोधन आराखडा व प्रकार	310-313
96	डॉ. दिपक लोटन सुर्यवंशी	मराठीतील साहित्य संशोधन	314-316
97	प्रा.डॉ. राजेंद्र गुलाबराव काकुस्ते	"संशोधनात गृहीतकृत्याचे महत्व आणि उपयुक्तता"	317-319
98	प्रा.डॉ.एस.जी.गोल्डे लक्ष्मण महारू राठोड	संशोधनाचे प्रकार व वैशिष्ट्ये	320-321
99	प्रा.डॉ. संजय राजधर महाले	"संशोधन स्वरूप व दिशा"	322-324
100	श्रीमती कामिनी रामदास पवार डॉ. संजय एस. शिंदे	वैज्ञानिक संशोधन पध्दती	325-327

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

Journal of Research & Development Vol. 10 (Special Issue 4) January 2020, (ISSN-2230-9578)
COSMOS IMPACT FACTOR - 4.270

संशोधन अहवाल (स्वरुप व आशय, वैशिष्ट्ये)

प्रा. कैलास बुधा वाघ
श्रीमती. विमलबाई उ. पाटील कला व कै.डॉ. भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान
महाविद्यालय साक्री, ता.साक्री, जि.धुळे.

प्रस्तावना :-

संशोधन अहवाल लेखन ही संशोधन प्रकल्पाची शेवटची पायरी आहे. संशोधन का? व कशासाठी करावयाचे त्यासाठी कोणत्या विषयाची निवड करावयाची, सदर विषयाचे स्वरुप कशा प्रकारचे असेल, घटक कशाप्रकारे निवडावयाचे तसेच कोणते घटक आवश्यक ते प्रतिनिधित्व करु शकतील घटकांकडून कोणती माहिती मिळवायची व ती माहिती संकलित करण्यासाठी कोणकोणत्या तंत्राचा व पध्दतींचा अवलंब करावा लागेल. तद्नंतर तंत्राच्या आधारे मिळालेली माहिती, तथ्ये, तथ्यांचे प्रस्तुतीकरण आणि नंतर निष्कर्ष या सगळया गोष्टी झाल्यानंतर संशोधन अहवाल सादर करावा लागतो. या विषयी प्रा. हंसराज यांच्या मते "समाजात केलेले परिणामकारक व हेतू पूर्वक निवेदन म्हणजेच खरेखुरे अहवाल लेखन होय."[1]

संशोधन अहवाल स्वरुप :- अहवाल लेखन करणे ही सुध्दा एक कला आहे. संशोधकाने ज्याप्रमाणे संशोधन शास्त्रीय पध्दतीचा अवलंब करुन केलेले असते. त्याचपध्दतीने अहवाल लेखन होणे अपेक्षित आहे. अनुमानाचा मूल तत्वाप्रमाणेच लेखन होणे गरजेचे आहे. संशोधकाने संशोधनातून जे काही शोधलेले असते जे ज्ञान वाचक वर्गाला देण्याचे कार्य अहवाल लेखनाने साधते म्हणून अहवाल लेखन हे एक शास्त्र आहे.

अहवाल लेखनातील पहिल्या प्रकरणाचे शीर्षक शक्यतो 'परिचय' हेच असावे यामध्ये संशोधनाविषयीची सर्वसाधारण ओळख करुन दिलेली असेल आणि संशोधन प्रस्ताव, मुख्य आराखडामध्ये काही मुद्दे निदर्शनास आणून दिलेले असल्यास त्यांचा समावेश असावा. प्रकरण दोनमध्ये अभ्यासाधीन लोकसमुदायाचे वर्णन असायला हवे. अहवाल लेखनाची कृती कौशल्यपुर्ण करणे जरुरीचे असते. त्यासाठी त्यांची मांडणी, सुरुवात, मध्य व शेवट कसा असावा. त्याचप्रमाणे त्याची भाषा कशी असावी. कृत्यांचा वापर कसा व कुठपर्यंत करावा या बाबतीत संशोधकाने जागरुक राहणे गरजेचे असते. याचा अर्थ कृती कशा प्रकारे करावी याचे ज्ञान, कौशल्य संशोधन अहवाल लेखनात समाविष्ट असणे गरजेचे आहे. म्हणून ही एक कला आहे.

अहवाल लेखनाचा उद्देश -

अहवाल लेखनाचे उद्देश खालीलप्रमाणे :-

ज्ञानाचा प्रसार :- संशोधन कार्याचा प्रकार सैध्दांतिक किंवा उपयोजित असला तरी या दोन्हीही प्रकारच्या संशोधनामुळे ज्ञानात भर पडते. या संशोधनाचे मुर्त रुप अहवाल लेखनानेच जगापुढे येते.

धोरण व उपाययोजना :- संशोधनाचे निष्कर्ष समाजात, वाचकाला उपयुक्त होण्यासाठी संबंधितांसमोर अहवालच्या माध्यमातून मांडणे आवश्यक असते. प्रश्नांना सोडविण्यासाठी माहिती गोळा केली जाते. या माहितीतून निष्कर्ष काढले जातात. हे निष्कर्ष अहवालाद्वारे सर्वांसमोर मांडणे गरजेचे असते. तसेच प्रश्न किंवा समस्या सोडविण्यासाठी व पुढील धोरणे आखण्यासाठी अहवाल फारच उपयोगी ठरत असतो. नविन संशोधनकार्याला अहवालामुळे चालना मिळते त्याचप्रमाणे संशोधनातील निष्कर्ष बरोबर आहेत किंवा कसे त्यात जर चुका अथवा काही उणिवा राहील्या असतील तर त्या पडताळून पाहण्यासाठी अहवाल लेखन गरजेचे असते.

अहवालाचा आशय :- संशोधनकार्य पूर्ण झाल्यानंतर संशोधक संशोधनकार्याचा शेवट अहवालातून करीत असतो. संशोधकाने संशोधन करण्यासाठी घेतलेले परिश्रम, त्याला आलेल्या अडचणींची कल्पना जगाला नसते. तसेच संशोधनाचे उद्दीष्टये, संघटन अभ्यासपध्दती व इतर बाबींबद्दल समीक्षकांना कल्पना नसते. मुख्य म्हणजे संशोधन तंत्रावर व निष्कर्षावर ही मंडळी अधिक भर देतात म्हणून ही सर्व माहिती संशोधन अहवालात येणे क्रमप्राप्तच आहे. यालाच आशय म्हणतात या आशयाचे काही घटक खालीलप्रमाणे

T.S.S's Smt. V.U. Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College, Tal. Sakri, Dist. Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

प्रस्तावना :-

प्रस्तावनेमध्ये संशोधन विषय संशोधकाला कशा प्रकारे सुचला, त्यासाठी कोणत्या योजना आखण्यात आल्या, याचे महत्व का व कशाप्रकारे आहे. हे मांडणे गरजेचे आहे. संशोधनासाठी जो विषय निवडलेला आहे. त्या विषयाची माहिती देऊन या संशोधनासाठी कोणकोणते संदर्भग्रंथ वापरावे याचा खुलासा करावा लागतो.

अभ्यास उद्दिष्टे :- संशोधक संशोधन करत असतांना एखादी विशिष्ट समस्या निश्चित करुन संशोधन करीत असतो. त्या समस्येची त्याला पुर्ण जाण असायला हवी. त्याचप्रमाणे अभ्यास उद्दिष्ट स्पष्ट झाल्यानंतर संशोधनकार्य कशाप्रकारे पुर्ण झाले. या विषयीचे लेखन संशोधन अहवालात केले जावे तसेच अध्ययनाच्या एकूण स्वरुपाची मांडणी संशोधनातील प्रत्यक्ष तथ्ये कशाप्रकारे संकलित केली. याविषयीचे लेखन अहवालात येणे गरजेचे असते. संशोधन पुर्ण झाल्यानंतर सदर क्षेत्रात कोणती प्रश्न भेडसावतात या विषयी स्पष्ट सूचना द्याव्यात. संशोधनकार्य अवघड असल्यामुळे निवडक घटकांच्या आधारे माहिती मिळविली जाते. याचेही लेखन अहवालातून व्हायला हवे.

संशोधन अहवालाची वैशिष्टये :-

- संशोधन अहवालाचे स्वरुप आकर्षक असावे तसेच अहवाल लिखित अथवा छापील स्वरुपात असावा.
- अहवालाची भाषा साधी, सरळ व सोपी असली तर त्याचे महत्व वाढते.
- अहवालाची मांडणी मुद्देसूद पध्दतीची असायला हवी.
- अहवाल लेखन वस्तूनिष्ठपणे असायला हवे त्यामुळे त्याचे महत्व वाढते.
- बांधणी रेखीव असली पाहिजे उदा.उत्तम शिर्षके, फोटो, चित्रे इ. बाबी.
- अहवालाचे स्वरुप विश्लेषणात्मक असावे.
- संशोधन पध्दती व तंत्राचा वापर होवुन केले जाते म्हणून याचे विवेचन अहवालात असावे.
- संशोधनकार्य विशिष्ट संकल्पना व सिध्दांताचा आधारे करुनच त्याचे निष्कर्ष काढावे लागतात.

सारांश :-

एकुणच संशोधकाने केलेले संशोधनकार्य वाचक, पर्यवेक्षक, समीक्षक यांच्यापर्यंत पोहचविणार असल्याने अहवाल लेखन ही निर्णायक पायरी आहे. संशोधन लेखन हे सुस्पष्ट आणि संक्षिप्त असावे. त्यात अचूकता व वस्तूनिष्ठता असावी. अहवालाची भाषा साधी, सरळ व सोपी असावी. भाषाशैली जेवढी सोपी तेवढा समजण्यास सोपा असतो. अहवाल लेखन वैशिष्टयपूर्ण व विश्लेषणात्मक असावे. संशोधनासाठी मिळविलेली माहिती चित्रे, फोटो, मुलाखती, संदर्भग्रंथ या सर्वांचा उल्लेख असावा. संशोधनपध्दतीच्या तंत्रामुळे अहवाल उष्कृष्ट ठरतो. म्हणून वरील सर्वबाबी विवेचन अहवाल लेखनात असल्यास संशोधन कार्य कशाप्रकारे झालेले आहे. याची संपुर्ण माहिती कळते.

संदर्भग्रंथ -

पुस्तकाचे नाव	लेखक
१) संशोधनपध्दती	- डॉ. वा. भा. पाटील
२) संशोधनपध्दती नवोदितांकरिता क्रमवार मार्गदर्शक	- रणजितकुमार

-------------------------------*****-------------------------------

PRINCIPAL
I.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - II APRIL - JUNE - 2020

MARATHI PART - I

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

zaque
sychology,
versity,
:hand.

hman
of Geography,
ıidam, Guwahati,

ug. il
ılaya, Nanded.

hinde
ılaya, Nanded.

.athod
laya, Nanded.

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	महिला सक्षमीकरणातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा दृष्टिकोन **डॉ. अनंत नाना लोखंडे**	१-५
२	देशभक्त बाबासाहेब डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर **प्रा. डॉ. अनिल कठारे**	६-९
३	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कृषीविकासातील योगदान **डॉ. अपर्णा पांडुरंग चाटे (तांदळे)**	१०-१२
४	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार चळवळी विशय विचार **डॉ. आप्पाराव रामराव वागडव**	१३-१७
५	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा विवेचक अभ्यास **डॉ. गजानन आनंता देवकर**	१८-२१
६	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाहीमधील योगदान **प्रा. डॉ. दिलीप जानकीराम घोंगडे**	२२-२६
७	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारतीय संविधान निर्मितीमधील योगदान **डॉ. दिलीपकुमार दगडू क्षीरसागर**	२७-३२
८	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेती विषयक विचार **सहा. प्रा. बनसोडे जी. एस.**	३३-३८
९	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : संसदीय लोकशाही एक राजकीय अभ्यास **प्रा. डॉ. इकबाल खान गफार खान**	३९-४१
१०	कृषीतज्ज्ञ : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **प्रा. श्री. कैलास बुधा वाघ**	४२-४४
११	सामाजिक आंदोलने आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **डॉ. कालिदास मारूती भांगे**	४५-५०
१२	विज्ञाननिष्ठ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **कविता चंद्रकांत लोहाळे**	५१-५४
१३	अर्थतज्ज्ञ - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **प्रा. कांबळे के. जे.**	५५-५८

T.S.S's. Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S. Desale Science College Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

१०. कृषीतज्ञ : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

प्रा. श्री. कैलास बुधा वाघ
श्रीमती विमलबाई ऊ. पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय, साक्री, ता. साक्री, जि. धुळे.

प्रस्तावना

मानवतावादी विचारांचे समर्पण भावाचे, दिव्य-दुरदृष्टीचे, राष्ट्रभक्ती आणि राष्ट्रहिताचे आणि सर्व समाजाच्या कल्याणासाठी आपले संपूर्ण जीवन समर्पित करणारे महामानव, भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्य भारताच्या इतिहासील एक गौरवशाली मौल्यवान असे पर्व आहे. डॉ. आंबेडकरांनी कायदा, अर्थविषयक, राजकिय सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, धर्मचिकित्सक अशा विविधांगी विचार देशात दिले आणि याचबरोबर कृषि/शेती विचारांची पेरणी या देशांत केली. त्यांचे कृषिविषयक विचारांमुळे भारत देशाच्या अर्थव्यवस्थेत एक बळकटी मिळाली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषिविषयक विचार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना कृषिव्यवस्थेची चांगल्या प्रकारे जाणीव होती. म. फुलेंना त्यांनी आपला गुरुस्थानी मनोगते असल्याने फुलेंच्या विचारांचा पगडा त्यांच्यावर होता. डॉ. आंबेडकर सामुहिक शेतीचे पुरस्कर्ते होते. तत्कालिन काळात शेती व या शेतीवर जीवन जगणारा शेतकरी याच्या परिस्थितीची त्यांना जाणीव होती. या शेतकऱ्यांच्या कुटुंबाचे जीवन पुर्णपणे शेतीवर अवलंबून असल्यामुळे आधी शेतीचे चित्र बदलले पाहिजे असे त्यांचे मत होते. "शेती केवळ उपजिविकेचे साधन नसून राष्ट्रीय उत्पन्नाचा स्त्रोत आहे. ग्रामीण भागाच्या आर्थिक विकासाचा केंद्रबिंदू आहे. शेतकऱ्यांसह अनेक शेतमजुरांना रोजगार देण्याचे माध्यम आहे."[१] त्यामुळे शेतीकडे एक उद्योग म्हणून बघण्याचा दृष्टीकोन असला पाहिजे. कारण शेती विकसित होवून शेतकरी आर्थिक दृष्ट्या सक्षम बनल तरच ग्रामीण भागात आर्थिक परिवर्तन घडेल आणि त्यामुळे आपोआपच राष्ट्राची अर्थव्यवस्था मजबूत होईल. रोजगारासाठीची स्थलांतरे आपोआपच टळतील.

खोती पद्धत बंद करण्यासाठी कायदा

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना जाणीव झाली होती की, शेतकरी व त्यांची कौटुंबिक स्थिती नेहमी हालटिवली का असते. त्यांनी या सर्वांची कारणे शोधून काढली आली. काही प्रश्न तत्कालिन काळात सरकारसमोर, मांडली. ह्यावर उपाय योजनाही सुचविला. यात प्रामुख्याने डॉ. बाबासाहेब मांडतात की, "खोती पद्धत बंद व्हायला हवी. जो पर्यंत खोती पद्धत बंद होत नाही तोपर्यंत शेतकऱ्याला चांगले दिवस येणार नाहीत. खोतीच्या जाचाची कल्पना माहितगारांखेरिज इतरांना होणे शक्य नाही." खोत गावातल लहानसा एक सुलताना असतो. जेव्हा गावाची खोती वेगवेगळ्या लोकांमध्ये व त्यांच्या अनेक घरांमध्ये हिस्सेर शीने विभागली असते, तेव्हा अनेक सुलतानांचा जुलूम गावातल्या शेतकऱ्यांना सोसावा लागतो. शेतकऱ्याला सरकारचे देणे देऊन शिवाय खोती हक्काबद्दल वेगळे देणे द्यावे लागते. खोतीमध्ये अशारीतीने सामाजिक

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

जुलूमही असतो. शेतकऱ्यांच्या मुलांना शिक्षण कसे मिळणार नाही. यासाठी खोत नेहमी प्रयत्न करीत असतो. शेतकऱ्यांची मुले जर शिकायत लागली तर खोलाची सुलतानी ते चालू देणार नाहीत आणि म्हणून त्यांनी शेतकऱ्यांच्या मुलांना शिक्षणापासून वंचित ठेवण्याचे सतत प्रयत्न केले.

या सर्व गोष्टींचा अभ्यास करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी खोती पद्धत बंद करण्याचे कायदे केलेत.

सहकारी शेती

भारतातील शेतीची समस्या सोडविण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी एक मार्ग म्हणून सहकारी शेतीचाही पुरस्कार केलेला दिसून येतो. डॉ. आंबेडकर आधारे मत मांडतांना असे लिहितात की, "एका विशिष्ट आकाराची सहकारी शेते अस्तित्वात आणल्यास आपल्याला 'अँन्डरसन' यांच्या प्रस्तुत विधेयकात अभिप्रेत असलेली उद्दीष्टे साध्य करता येतील. मुख्य म्हणजे आपल्याला छोट्या शेतकऱ्यांना त्यांच्या विनाशापासून वाचविता येईल. सहकारी शेतीमुळे शेतकऱ्यांच्या जमिनिवरील मालकी हक्क अबाधित राहील. अर्थात लागून असलेल्या धारणक्षेत्रात जोडल्याशिवाय त्याला आपले धारणक्षेत्र कसण्याची मुभा असणार नाही. अशा तरतुदींमुळे सहकारी शेतीचे लागवडीखालील एकुण जमीन प्रमाणित आकारमानाइतकी किंवा त्याहुनही जास्त होईल."[3] थोडक्यात सहकारी शेत जसे मोठ्या आकारमानाचे असेल तसेच ते एकसंघही असेल.

याचा अर्थ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना सामुदायिक शेती आणि शासकिय समाजवाद अभिप्रेत होता. त्यांनी १० सप्टेंबर १९३७ रोजी मुंबई कायदेमंडळात 'खोती पद्धत' रद्द करण्याविषयी विधेयक मांडले. हे विधेयक म्हणजे खोती पद्धत अंतांचा आणि सामुदायीक शेतीचा त्यांना केलेला पाठपुरावाच होय. डॉ. आंबेडकरांना माहिती होते की, शेतकरी हा या देशाचा कणा आहे आणि हा आपला कणा मजबूत असेल तरच आपली आर्थिक प्रगतीचा विकास होईल आणि म्हणून हा कणा मजबुत व अधिक बळकट व्हावा यासाठी ते मांडतात की, "आर्थिक लोकशाहीचे आपल्याला जर स्वप्न पूर्ण करावयाचे असेल तर आर्थिक क्षेत्रात आणि विशेषतः उद्योग व शेतीक्षेत्रात, शासन संस्थेच्या हस्तक्षेपाचे समर्थन तसेच शेती हा शासकिय उद्योग असावा. मुलभूत उद्योग आणि विमा याप्रमाणे सर्व जमीन शासनाने स्वतःच्या ताब्यात घ्यावी. मग ती मालकिची असो वा कुळे म्हणून की ती गहाण असो. परंतु ज्यांची जमीन घेतली जाईल त्यांना योग्य ती नुकसान भरपाई द्यावी. जमीन ताब्यात घेतल्यानंतर शासनाने तीचे ठराविक आकाराचे भाग काढून ते गावतील रहिवाशांना शासनाने घालून दिलेल्या अटिंवर कसण्यासाठी द्यावेत."[4] डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची ही संकल्पना म्हणजेच शेतीचे राष्ट्रीयीकरण होय. याचा अर्थ शासनाने सर्व जमिनी ताब्यात घेवून विकसित कराव्यात.

या संकल्पनेमुळे शेतकऱ्याच्या मालाला योग्य भाव मिळेल. त्याचबरोबर अतिरिक्त उत्पादक टळून शेतमालाचे नुकसानही टळेल. कारण आजही शेतकऱ्याने स्वतः पिकविलेल्या मालाचा भाव ठरविण्याचा त्याला अधिकार नाही. त्यासाठी त्याला नेहमी शासनाशी झगडावे लागते. या सर्व बाबींचा विचार करून डॉ. आंबेडकरांनी 'अधिनियम व कायदा असावा' ही संकल्पना शेतकऱ्यांसाठी किती मोलाची आहेत. हे अधोरेखित केले होते. परंतु त्याची पूर्णपणे अंमलबजावणी झाली नसल्याने आजही शेतकऱ्यांना कुणीही वाली नाही. त्यांच्या आत्मवृत्त्या दिवसेंदिवस वाढतच चाललेली आहेत.

PRINCIPAL
S.S's.Smt V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

शेती, वीज आणि पाणी यांचे नियोजन

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना शेतीचा प्रश्नांचा अभ्यास करतांना हाही मुद्दा लक्षात आला की, उत्तम शेती व शेतकऱ्यांच्या जीवनासाठी वरील गोष्टींची जशी आवश्यकता आहे तशी शेती विकसित करण्यासाठी महत्त्वाचा घटक म्हणजे पाणी आवश्यक आहे व त्यासाठी विजेची उपलब्धता महत्वाची आहे. पाण्याशिवाय शेतीचा विकास होवू शकत नाही आणि त्याविना शेतकऱ्यांचा, देशाचा आर्थिक स्तर उंचावणार नाही. भारतात विज आणि पाणी यांचा समानरीत्या पुरवठा झाला तर भारत एक समृद्ध देश होण्यास वेळ लागणार नाही. असे त्यांचे मत होते. म्हणून त्यांनी तत्कालिन ब्रिटिश सरकारच्या निदर्शनास आणून दिले की, शेतीला मुबलक पाणी पुरविण्यासाठी नदीच्या पाण्याचे नियोजन व्हायला हवे. दुष्काळात पाण्याचे नियोजन व्हायला हवे, जिरायती व बागायती शेती वाढविण्याचे प्रयत्न व्हायला हवेत. शेती व तिच्यावर उदरनिर्वाह करणारा शेतकरी, शेतमजुर सुखी, समृद्ध झाला तरच देश समृद्ध होईल. म्हणून पुढे जाऊन भविष्याचा विचार करत "भारतात प्रथमतः नदीजोड प्रकल्पाची संकल्पनाही डॉ. आंबेडकरांनी मांडली" या नदीजोड संकल्पनेचे ते प्रणेत आहेत. उदा. द्यायचे तर "दामोदर खोरे परियोजना" म्हणून ओळखली जाणारी योजना ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ब्रिटिश सरकारला सादर केलेली पाण्याची योजना आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना एकूणच आपल्या जीवनात शेतकरी व त्यांच्या समस्या शोधून विविध उपाययोजना सुचविल्या व त्या प्रत्यक्ष कायद्याने शासनदरबारी आणल्या.

सारांश

एकूणच वरील सर्व घटकांचा अभ्यास करता लक्षात येते की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्वः संकल्पनेतूनच कमाल जमीन धारण कायदा, खोती व सावकारी पद्धतींना प्रतिबंध घालणारा कायदा नदीजोड प्रकल्प योजना, राज्यातील नद्यांचा-खोऱ्यांची विभागणी व विकास सहकारी शेती पद्धत, शेतीची राष्ट्रीयकरणाची संकल्पना, जलसंवर्धन योजना या अशा अनेक योजना प्रत्यक्ष मांडून अंमलात आणल्या व त्यासाठी शासनदरबारी कायदे केले.

याचाच अर्थ असा की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारतातील कृषी व्यवसाय व शेतकरी त्यांच्या समस्या जाणून यावर विविध उपाययोजना केल्या. त्यांच्या मते कृषीचा विकास दर वाढला तर आपोआपच त्यावर अवलंबून असणाऱ्या घटकांचा विकास होतो. त्यामुळे देशाचा आर्थिक विकास दर उंचावतो आणि एकूणच यामुळे आपल्या गाव, राज्य, राष्ट्राचा विकास उंचावतो आणि म्हणूनच कृषीक्षेत्र किती महत्वाचे आहे हे त्यांच्या विचारांवरून लक्षात येते. परंतु या सर्वांची अंमलबजावणी फक्त कायद्याने कागदावरच न राहता प्रत्यक्ष अंमलात यावी ही अपेक्षा !

संदर्भसूची

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे निवडक लेख - लेखक - डॉ. गंगाधर पानतावणे, प्रतिभा प्रकाशन पुणे.

२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ - लेखक - म. व. सा. संस्कृति, मंडळ - मुंबई, (प्रथमावृत्ती, १९९३, २५ डिसेंबर

PRINCIPAL
I.S.S's. Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S. Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

ISSN 2394-5303

Printing® Area

Issue-65, Vol-02 May-2020

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

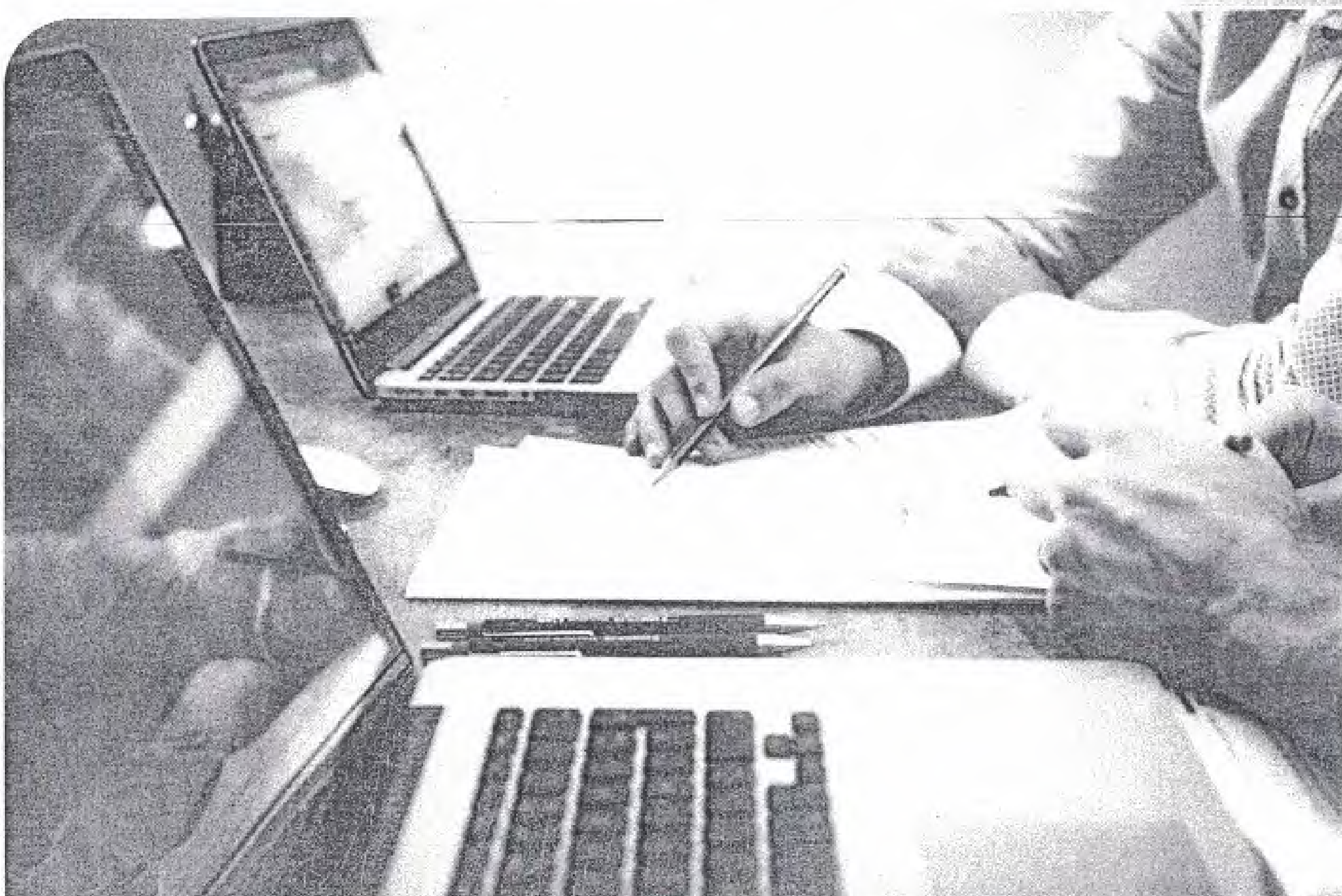

Editor
Dr. Bapu G.Gholap

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

May - 2020, Issue-65, Vol-02

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

PRINCIPAL

I.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &

Late Dr.B.S.Desale Science College

Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

https://www.ugc.ac.in/pdfnews/4033931_UGC-Regulation_min_Qualification_Jul2018.pdf

Table 2

Methodology for University and College Teachers for calculating Academic/Research Score

(Assessment must be based on evidence produced by the teacher such as: copy of publications, project sanction letter, utilization and completion certificates issued by the University and acknowledgements for patent filing and approval letters, students' Ph.D. award letter, etc,.)

S.N.	Academic/Research Activity	Faculty of Sciences /Engineering / Agriculture / Medical /Veterinary Sciences	Faculty of Languages / Humanities / Arts / Social Sciences / Library /Education / Physical Education / Commerce / Management & other related disciplines
1.	**Research Papers in Peer-Reviewed or UGC listed Journals**	08 per paper	10 per paper
2.	**Publications (other than Research papers)**		
	(a) Books authored which are published by ;		
	International publishers	12	12
	National Publishers	10	10
	Chapter in Edited Book	05	05
	Editor of Book by International Publisher	10	10
	Editor of Book by National Publisher	08	08
	(b) Translation works in Indian and Foreign Languages by qualified faculties		
	Chapter or Research paper	03	03
	Book	08	08
3.	**Creation of ICT mediated Teaching Learning pedagogy and content and development of new and innovative courses and curricula**		
	(a) Development of Innovative pedagogy	05	05
	(b) Design of new curricula and courses	02 per curricula/course	02 per curricula/course
	(c) MOOCs		
	Development of complete MOOCs in 4 quadrants (4 credit course)(In case of MOOCs of lesser credits 05 marks/credit)	20	20
	MOOCs (developed in 4 quadrant) per module/lecture	05	05
	Content writer/subject matter expert for each module of MOOCs (at least one quadrant)	02	02
	Course Coordinator for MOOCs (4 credit course)(In case of MOOCs of lesser credits 02 marks/credit)	08	08
	(d) E-Content		
	Development of e-Content in 4 quadrants for a complete course/e-book	12	12
	e-Content (developed in 4 quadrants) per module	05	05
	Contribution to development of e-content module in complete course/paper/e-book (at least one quadrant)	02	02
	Editor of e-content for complete course/ paper /e-book	10	10
4	**(a) Research guidance**		

INDEX

01) National Green Tribunal: Role and Responsibilities ||14
Ojasava Agrawal, Jaipur

02) Mahasatipmmhâna Sutta is the effective way for the purification of human ... ||16
Dr. Subhash Athawale, Dhule (M.S.)

03) The Theme of Gender Discrimination and Marginalization in Mahesh ... ||22
Mr. Deepak D. Deore, Dhule

04) Estimation of Reserpine From Healthy and Diseased Roots of Rauwopfia ... ||25
M. M. Dudhbhate & B. M. Kareppa, Parbhani

05) The Analytical Approach of Modernization Challenges in India's Defence ... ||30
Dinesh Mali

06) A Empirical Study of Absenteeism At BPO Sector ||35
VIKASH MANDAL, Durgapur

07) An assessment of Aeromycoflora in Fruit and Vegetable Market ||39
Vinay S. Nagpurne, Dist. Latur (M.S.) India

08) INDO-U.S. COUNTER TERRORISM AFTER SEPTEMBER 11, 2001 TERRORIST ATTACK ||43
Nilambar Saraka, Utkal University

09) Comprehensive Review on GSB Materials Mixed with Surkhi ||51
Parveen & Pardeep Kumar, Rohtak, Haryana

10) IMPACT OF MEDITATION ON COGNITIVE ACADEMIC PERFORMANCE OF STUDENTS ||55
Prof. Pankaj Pethe, Amravati (M.S)

11) AMBEDKARITE BAHUJAN MOVEMENT IN JALNA ||58
DR. SHAILESH RAUT, Aurangabad

12) Gender Balance at Workplace & its Importance ||62
Kushagra Sharma, Delhi

13) INTRODUCTION OF VIKRAM SETH'S NOVEL: THE GOLDEN GATE ||66
Soni Upreti & Dr. Vidya Shanker Sharma, Uttarakhand

www.vidyawarta.com/03 http://www.printingarea.blogspot.com

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

05

The Analytical Approach of Modernization Challenges in India's Defence Sector

Dinesh Mali

Abstract

In the last few years to modernize the armed forces and technically slowly, they were not there should be where. The indigenous development of modern defense hardware remains a concern, and the Indian policy ambition for defense autonomy is still largely elusive. The purpose of this research is to reflect how the Indian Armed Forces are responding to the emerging security situation in the region and beyond, and to focus on defense policy making, defense modernization and military effectiveness. The major Indian defense industry policy, the military-industrial which is suffering from structural and cultural challenges that the Indian struggle for the protection of which is to deliver modern hardware protection and indigenous and production can grow. Experts see many systematic flaws in the Indian defense establishment and civil-military relations, which pose a major challenge to India's aspirations for military modernization. With the dynamic security environment likely to increase India's defense needs in the future, indigenous development of modern security hardware and technology is likely to be a top priority.

Keywords: National Security, Defence Awareness, Defence Requirements, Difficulties in Modernization, Security Strategies, Decision Making, Sustainable Challenges, Required Changes.

Introduction

India is an ambitious great power and believes that great powers have big weapons, the military has played a vital role in addressing its national security problem, with its ability to assimilate interest and self-reliance in the development of advanced defense hardware and technology to meet its armed needs. The study here will highlight the obstacles to India's defense modernization and the potential implications for India's national security.

India's National Security Concerns and Defence awareness

India faces the most complex threats and challenges of today, from nuclear to sub-conventional conflict. Regional disputes unresolved between China and Pakistan , Jammu and Kashmir (Jammu and Kashmir) and rebellion in the Northeast states , the threat of left-wing and increasingly urban terrorism threat has increased and India's security environment.

In the regional security movement, it has become clear that China poses the most powerful military threat to India in terms of its advantages in nuclear, missile and military hardware. Moreover, relations between China and Pakistan and the increased strategic investment between the two have increased the likelihood that India will face bilateral war in the future.

Therefore, the traditional arise and turned to face the challenges of the land that is the ability to protect , gas and marine potential to increase the need for this protection, modernization of Indian policy towards the ('Make In India' like activities) is reflected in a large scale.

India's defense industry has failed to manage India's security challenges today. India is one of the largest arms importers in the world Technology is an area where indigenous production of India starts to accelerate. Since the protection of the industry meets the needs of a variety of essential services to the armed

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

forces of severe shortages, it is a question of preparing for the defense of India.

India's ground forces lack sophisticated weapons and weapons, naval submarines have fallen to 40 percent of the minimum required level of force, and combat teams are at 60 percent of the inevitable need, which is a cause for concern.

Therefore, when considering the changing nature of threats in the emerging geo-political situation (considering the changing nature of the war with the rise of non-state actors) ; For the continuous modernization of the Armed-Forces , India should focus on increasing capacity and directed towards achieving the desired capability which will instead depend on risk analysis.

Expressive India's Defence Requirements

India's defense needs are likely to be affected by external factors, such as threats from Pakistan and China, especially its two primary enemies. Although Pakistan remains an immediate threat, China remains a major concern, as some observers believe China may be a medium-term threat. Therefore, India's defense needs are likely to be based on a capability that will meet the greatest threat, taking care of this threat from Pakistan's traditional enemies.

Since Pakistan's strategic capabilities in India as compared to the traditional and more important, China's display unit over the years China is likely to affect China's growing offensive challenges of India's defense, which has caused great debate members. The strategic and educational community emphasized the need for proactive decision-making in order to streamline the acquisition and procurement of defense, while also focusing on indigenization, which increased India's overall war footing.

Therefore, there is a growing understanding among India's security establishments that China should focus on modernizing and enhancing Indian defense capabilities. China or to create a comprehensive national capacity to resist any threat arising collected by China and Pakistan understanding change urgently need of the hour is to do.

Given India's current shortage in the armed forces, it is important to focus on the development of advanced and sophisticated weapons systems for different battlefields, namely land , sea and gas, and ensure the necessary integration into those services. Military forces as well as intelligence organizations to respond effectively to threats posed to the immediate regional security environment.

There is a need to conduct a thorough assessment of security threats and to clarify the needs of the armed forces and take the necessary steps to obtain a sophisticated weapons system, which will increase India's national strength. Before looking at India's defense requirements, in the next section we discuss the challenges India faces in its defense industry.

Difficulties in India's Defence Modernization

India faces all kinds of complex challenges in its defense modernization aspirations, with the potential for serious threats to our national security. Given the current capabilities of India's defense industry , it is not difficult to say that many observers have rejected it and proposed many reforms aimed at strengthening India's defense production capabilities , thus achieving self-reliance in building and facilitating such capabilities. India is the country's biggest importer of weapons in the world, the armed forces of the service is likely to have a negative impact on the ambition of becoming India's largest power depends more than other countries-the-art weapons system. It is widely believed that great powers should have industries with large weapons. The challenges facing India's defense industry today are immense and require serious scrutiny when it comes to manufacturing and purchasing

TSS's Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
TSS's Smt V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

advanced weapons to meet the needs of the armed forces. The issues that plague India today are discussed one by one.

Self-reliance and sustainable challenges

In the early years of independence, India's defense industrial policy was guided by the word ' self-reliance '. It has since been transformed into ' self-reliance ' in defense production and has been the main target of indigenous arms production till now. However, India's dependence on arms imports is a matter of concern for MPs, observers, policymakers and defense analysts.

The inability of the indigenous product to meet its own defense needs (two major events are the example of the main battle tank Arjun and the light combat aircraft Tejas, in which the Indian Defense Research Institute has exceeded production delays and costs). The Indian defense industry is facing the challenges of making advanced weapons systems and defense technologies efficient, productive and conducting research and development (R&D). Year-to-date goals have not been achieved, and this raises questions about India's defense industry's ability to create weapon systems and defense technologies to meet the needs of the armed forces.

There is an urgent need for the government to focus on the indigenous production of defense hardware and technology by carefully considering long-term strategic plans to increase India's military strength. As India is a growing power base with a huge economic base, India will have to look beyond the buyer-seller approach which almost became a feature of its defense industrial policy and should instead develop domestic weaponry systems and defense technology.

Decision-making and national security strategies

Given India's current defense situation, much debate about the barriers to India's defense modernization is underway, and it is affecting India's ability to expand its defense capabilities. Since India is a threat, both traditional and non-traditional, effective defense readiness to secure its national interest will depend on its ability to produce and procure advanced, sophisticated weapons and high technology tools. It is that the services of the Armed Forces and their needs are met, which will increase India's combat capability and naturally increase its military strength.

The speed and complexity of India's decision-making performance in national security and strategic matters is predicted because of the procedural structure of decision-making that affects India's ability to produce and deploy weapons in a timely manner. Today, the services of the Armed Forces are plagued by an acute lack of essential combat capabilities, which has dire implications for India's national security, considering real needs.

India's aspiration for self-reliance on indigenous defense production and the rapid development of advanced weapons systems, however, depends on the effectiveness of decision making at the highest level, taking into account India's national security interests. Some observers have questioned the efficiency of the established decision-making process in the acquisition or defense of a crisis, which is managed by the Security Cabinet Committee (CCS).

India's high defense management and national security decision-making processes have a growing number on the need for significant structural reforms , which in the long run will help improve India's defense research and development , self-sufficiency in defense production and civil-military relations.

Attainment and Equalize Strategy

India's defense has long relied on its offset policy to expand its industrial base, deal with foreign suppliers, and promote the transfer of technology, which could lead to domestic defense production. 200 2005 presented in the

K.S.S's. Smt. V.U. Patil Arts & Late Dr.B.S. Desale Science College, Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
K.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

first, the offset policy in the defense procurement policy over the years famous went out from many of the reforms (the new March 201 in the in). The purpose of the deal with foreign suppliers is to enhance India's economic, technical and industrial potential.

It is all-knowing. India has long relied on licensed product from foreign contractors for protection. And the now mandatory offset , while the acquisition of India's defense budget increased as a result of the growing number of agreements are expected to be offset by the benefit of technology exchange in India.

The rise in defense spending is not only due to the stress in the immediate regional security environment but also to the rapid economic growth of many years which has given it a strong financial base. India's defense offset, which provides the financial resources needed to boost the country's defense production, should play a major role in increasing the appetite.

However, India's defense offset policy faces major challenges that need to be addressed. India's offset policy requires foreign sellers to participate with local defense companies through co-development; co-production, joint ventures, maintenance and improvement, but complete mergers and acquisitions are not permitted. Therefore, foreign companies are looking to invest in the defense industry without having full involvement in defense production.

And other issues in offset policy need to be addressed, such as the mandatory nature of the policy, the objectives that need to be broadened, and the main underlying complications that need to be deducted.

Required Changes in Indian Defence

1. Every service of the Indian Armed Forces today needs to be modernized to meet the complex security challenges that arise in the increasingly unstable neighborhoods and complex strategic regional security environments. The Indian Army, which serves as the world's largest standing army, has weapons and equipment that are obsolete and need to be replaced. The next step is to acquire network-centric capabilities to optimize the full potential of the military in defensive and offensive tasks.

2. As stated in an interview by Lieutenant General J. P. Singh in the Center for Land and Warfare Studies, New Delhi, critical capabilities include battlefield transparency, battlefield management systems, night-fighting capability, enhanced fire power, terminal guided weapons, self-propelled.

3. Also, immediate steps should be taken to increase the efficiency of Army aviation, engineers, signal communications, witchcraft, and surveillance and target acquisition branches so that the overall combat potential of the army is addressed.

4. To secure the security interests of the Indian Ocean region and beyond, India needs to take urgent steps towards comprehensive naval modernization. Space-based surveillance, marine witchcraft, Air- borne early warning and control and unmanned aerial vehicles including responsibilities in India should focus on improving their naval power by acquiring the marine domain awareness capabilities.

5. The Indian Navy should be equipped with modern capabilities in the areas of tactical aviation, anti-submarine warfare (ASW), air-air/ anti-missile, ground attack, mine-resistant solutions and electronic warfare. It is equally important to ensure that the Indian Navy is integrated through the networking of ships, submarines and airborne platforms through satellites. Ultimately, the government must promise self-reliance and indigenousness in order to increase national power in shipbuilding, engineering, electronics and information technology.

6. Indian Navy's modernization, although it was delayed, recent developments have

Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
TSS's Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College, Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

shown that India's naval fleet and have been for thousands of crore deals to expand India's naval dominance capabilities.

The Indian Air Force (IAF) is a full-spectrum force equipped with highly capable platforms and trained manpower, but this number is insufficient for fast and long operations. India must take urgent steps to maintain the edge of adverse conditions through technology and forced employment generation.

7. Trade negotiations with France over Rafale fighter jets have been settled, and India has not yet begun production of its indigenously built aircraft Tejas (the project is more than 30 years old). India should focus urgently on air domination and air control by building capacity to build domestic capacity for the design and development of aircraft, heavy attack helicopters and other combat and surveillance-related capabilities for the further launch of air force.

8. India's perspective , the armed forces of the most important elements of being brought into force for the good services of the integrity of a strong and efficient command, control, computers, communications, intelligence, surveillance system. The integrated system will enhance India's central to the overall defense capability.

9. If the service is better integration of the armed forces, the armed forces, defense and intelligence agencies and other public and private institutions must be integration between. It will provide a unifying force that protects the country from traditional as well as heterogeneous threats that provide flexibility, analysis, interpretation and efficiency. It will also provide benefits like information assurance, data control and disruption, data processing and management, quick decision making and large system integration.

10. Indigenous production of such capabilities requires a strong political will and competent framework for the participation of players from different sectors (such as the private sector or educational institutions), which is an important national security requirement.

Conclusion

India's defense modernization has been slowed by the lack of teaching on national security strategies or the numerous fundamental holes in the system that has hindered long-term strategic defense plans. India's indigenous defense production capacity, however, has not increased due to many challenges. There is a lack of great political will to influence the decision of the armed forces to take timely weapons. For under- suffer Indian defense industry, the use of human resources is the foundation of the negative results of India's Defense Research and Development. Due to the friendly defense industrial procurement system, this has resulted in some co-development and co-production activities with foreign companies. T he Indian Government must have immediate focus to encourage private individuals and organizations in India that may contribute to local defense production. This would mean that India would achieve its goal of self-reliance only if more private players had the opportunity to participate in defense and exercise the true potential of the Indian mind.

Reference

1. Laxman Kumar Behera, "Indian Defence Industry: Issues of Self-Reliance", Institute for Defence and Studies Analyses (New Delhi).

2. India is likely to spend Rs 250 billion in the next seven to eight years on India's defence modernization. See "Defence Manufacturing", Make In India (Official Website), accessed on 7 April 2016.

3. Gurmeet Kanwal, "Defence Technology Indigenization: Need to Go Beyond Lip Service", Institute for Defence Studies and Analyses (New Delhi), 19 September 2013.

PRINCIPAL
K.S.S's.Smt V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule

4. Gurmeet Kanwal, "National Security Decision Making: Overhaul needed", Institute for Defence Studies and Analyses (New Delhi), 26 August 2014.

5. Ron Matthews and Alma Lozano, "India's Defence Acquisition and Offset Strategy" in Rajesh Basrur, Ajaya Kumar Das, and Manjeet S Pardesi (eds), India's Military Modernization: Challenges and Prospects (Oxford University Press: New Delhi, 2014), p. 158.

6. Dr Rajiv Nayan, "India's Defence Offset Policy", Defence and Security Alert (New Delhi), accessed on 8 April 2016.

7. Ashok Atluri, "India's New Defence Procurement Procedure: Why It Is Revolutionary", The Indian Express (Mumbai), 9 February 2016.

8. Colonel KV Kuber (retd), "DPP 2016: 'Make in India' Paradigm, a New Era Dawns", The Economic Times (Mumbai), 30 March 2016.

9. Interview with Lt Gen JP Singh with Centre for Land and Warfare Studies (CLAWS), New Delhi, in 2010.

10. Gurmeet Kanwal, "India's Military Modernization: Plans and Strategic Underpinnings", The National Bureau of Asian Research (Washington DC), 24 September 2012.

11. Sudhi Ranjan Sen, "Indian Air Force has only 32 Squadrons – Lowest in a Decade", The Indian Express (Mumbai), 26 February 2016, accessed on 8 April 2016.

12. Davinder Kumar, "An Indian C4SIR System By 2020", Defence and Security of India (New Delhi), 2 February 2014, accessed on 8 April 2016.

□□□

06

A Empirical Study of Absenteeism At BPO Sector

VIKASH MANDAL
Assistant Professor,
Bengal College of Engineering and Technology
Durgapur

Introduction

Employee presence at work place during the scheduled time is highly essential for the smooth running of the production process in particular and the organization in general. Despite the significance of their presence, the employees sometime fail to report at the work place during the schedule time, which is known as Absenteeism.

The word 'Absenteeism' means 'habitual failure to appear, especially for work or other regular duty. It can also refer to the rate of occurrence of habitual absence from work or duty. Absenteeism is the term generally used to refer to unscheduled employee absences from the workplace. Many causes of absenteeism are legitimate-personal illness or family issues, for example-but absenteeism also can often be traced to other factors such as a poor work environment or workers who are not committed to their jobs. If such absences become excessive, they can have a seriously adverse impact on a business's operations and, ultimately, its profitability.

The Labour Bureau goes on to explain Absenteeism as "the failure of a worker to report for work when he is scheduled to work. A worker is considered scheduled to work when the employer has work available for him and the worker is aware of it. Authorized absence is also treated as absence while presence even for a

Late Dr.B.S.Desale Science College, Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

विद्यावार्ता®

Issue-34, Vol-08 April to June-2020

International Multilingual Referred Research Journal

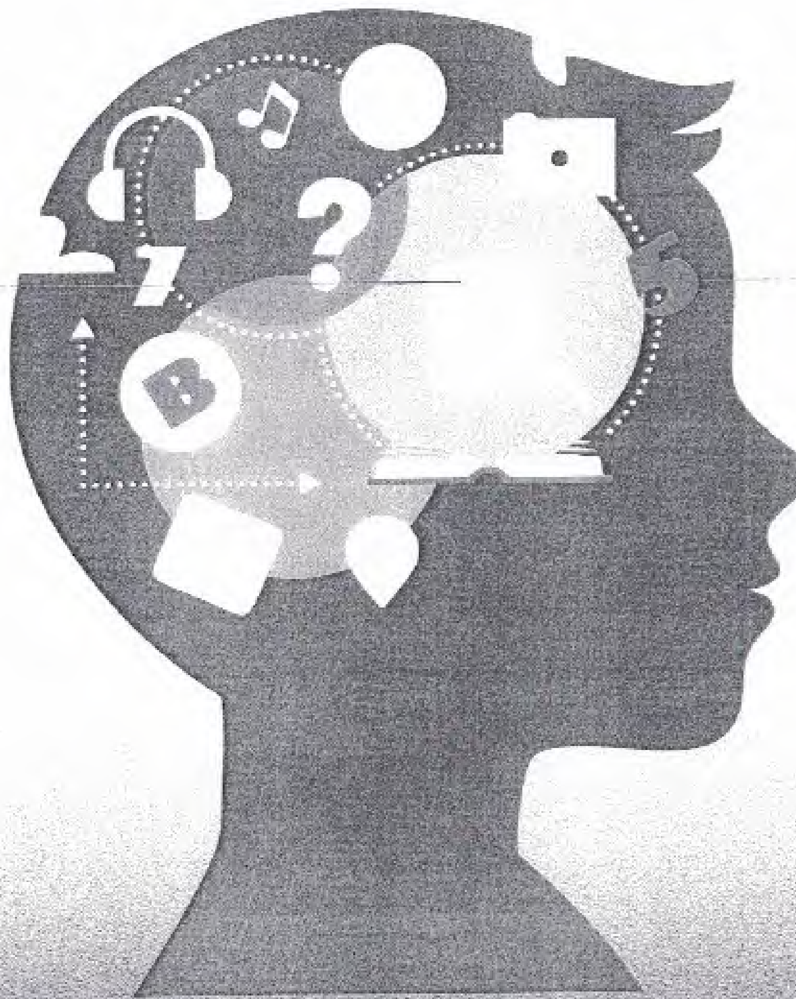

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

PRINCIPAL
C.S.S's Smt V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College

Date of Publication
01 June 2020

Vidyawarta™

International Multilingual Research Journal

www. विद्यावार्ता .कॉम
YouTube Channel

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary.

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Indexed

IMPACT FACTOR 7.041 iijif

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

http://www.printingarea.blogspot.com

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

April To June 2020
Issue-34, Vol-08

Date of Publication
1 June 2020

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

TSS's Smt.V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College, Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

द गॅझेट ऑफ इंडिया, १८ जुलै २०१८ को प्रकाशित किये गये राजपत्र में विश्वविद्यालय अनुदान आयोगने शिक्षकों और अन्य शिक्षक कर्मचारीयों को न्यूनतम अहर्ता के बारे में विनियम जारी किया है, जिसमें पृष्ठ संख्या १०५ पर peer reviewed जर्नल्स API स्कोअर या प्रमोशन के लिए मान्य किये जाऐंगे ऐसा लिखा है । ये राजपत्र निम्न लिंक पर अव्हेलेबल है कृपया डाउनलोड करके देखिये।

https://www.ugc.ac.in/pdfnews/4033931_UGC-Regulation_min_Qualification_Jul2018.pdf

More Details
https://www.youtube.com/watch?v=g_fzq2Mi7yM&t=4s

रजिस्ट्री सं० डी० एल०-33004/99 REGD. NO. D. L.-33004/99

भारत का राजपत्र
The Gazette of India

असाधारण
EXTRAORDINARY
भाग III—खण्ड 4
PART III—Section 4
प्राधिकार से प्रकाशित
PUBLISHED BY AUTHORITY

सं. 271] नई दिल्ली, बुधवार, जुलाई 18, 2018/आषाढ़ 27, 1940
No. 271] NEW DELHI, WEDNESDAY, JULY 18, 2018/ASHADHA 27, 1940

विश्वविद्यालय अनुदान आयोग

अधिसूचना

नई दिल्ली, 18 जुलाई, 2018

विश्वविद्यालय अनुदान आयोग (विश्वविद्यालय और महाविद्यालयों में शिक्षकों और अन्य शैक्षिक कर्मचारियों की नियुक्ति हेतु न्यूनतम अर्हता तथा उच्चतर शिक्षा में मानकों के रखरखाव हेतु अन्य उपाय संबंधी विनियम, 2018

T.S.S's. Smt. V.U. Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College, Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist Dhule

https://www.ugc.ac.in/pdfnews/4033931_UGC-Regulation_min_Qualification_Jul2018.pdf

Table 2

Methodology for University and College Teachers for calculating Academic/Research Score

(Assessment must be based on evidence produced by the teacher such as: copy of publications, project sanction letter, utilization and completion certificates issued by the University and acknowledgements for patent filing and approval letters, students' Ph.D. award letter, etc,.)

S.N.	Academic/Research Activity	Faculty of Sciences /Engineering / Agriculture / Medical /Veterinary Sciences	Faculty of Languages / Humanities / Arts / Social Sciences / Library /Education / Physical Education / Commerce / Management & other related disciplines
1.	**Research Papers in Peer-Reviewed or UGC listed Journals**	08 per paper	10 per paper
2.	**Publications (other than Research papers)**		
	(a) Books authored which are published by ;		
	International publishers	12	12
	National Publishers	10	10
	Chapter in Edited Book	05	05
	Editor of Book by International Publisher	10	10
	Editor of Book by National Publisher	08	08
	(b) Translation works in Indian and Foreign Languages by qualified faculties		
	Chapter or Research paper	03	03
	Book	08	08
3.	**Creation of ICT mediated Teaching Learning pedagogy and content and development of new and innovative courses and curricula**		
	(a) Development of Innovative pedagogy	05	05
	(b) Design of new curricula and courses	02 per curricula/course	02 per curricula/course
	(c) MOOCs		
	Development of complete MOOCs in 4 quadrants (4 credit course)(In case of MOOCs of lesser credits 05 marks/credit)	20	20
	MOOCs (developed in 4 quadrant) per module/lecture	05	05
	Content writer/subject matter expert for each module of MOOCs (at least one quadrant)	02	02
	Course Coordinator for MOOCs (4 credit course)(In case of MOOCs of lesser credits 02 marks/credit)	08	08
	(d) E-Content		
	Development of e-Content in 4 quadrants for a complete course/e-book	12	12
	e-Content (developed in 4 quadrants) per module	05	05
	Contribution to development of e-content module in complete course/paper/e-book (at least one quadrant)	02	02
	Editor of e-content for complete course/ paper /e-book	10	10
4	**(a) Research guidance**		

Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
TSS's Sant V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

INDEX

01) LITERARY ASPECTS AND WOMEN CULT
Dr. Subhash Athawale, Dhule (M.S.) ||14

02) FOOD AND RELIGIOUS SYMBOLISM (Based On Credo Iconography)
Ms. Purnima Bhati & Dr.(Prof.) D. P. Mishra, Jaipur, Rajasthan (INDIA) ||17

03) AWARENESS (AMONG PEOPLE) AND PERFORMANCE OF GOVERNMENT ...
Miss. Chaitali Rajendra Kalyankar & Prof. CA Ajinkya Rajiv Pilankar ||22

04) Impact of Covid-19 on Indian Economy
Prof. Sandeep D. Chavhan, Wardha ||24

05) "Sensitivity of Leaf extract of Glossocardiabosvallea(L.F.)DC" against ...
Dhole A. C., Ausa ||27

06) Library Management System Software
DR. HD GOPAL, RAMANAGARA (DIST) ||29

07) DIVORCED WOMEN: CAUSES AND CONSEQUENCES
Mis. Parimala M. Kamble & Dr. D. R. Albal, Balagavi, Karnataka State ||37

08) Contribution of Digitalization towards the Growth of Indian Economy
Dr. Rajeev Shukla & Mr. Raju Kashyap, Lucknow ||42

09) A new species of Thaxteriella from Melghat forest (Maharashtra)
P. S. Kaste, Dist. Amravati (M.S.) ||46

10) Synthesis of biological active 1,2,4 –triazole derivatives
Mr. Kokane Balaji D., Dist. Latur (M.S.) India ||47

11) A study of the effect of yogic practice on fitness component aged between ...
Dr. Kashinath Ambadas Maske, Amravati ||51

12) A Study on Issues of Urban Co-operative Banks in India
Dr. P. N. Tiwari & Mr. Shiv Kumar Mittal, Rudrapur (U.S.Nagar) ||53

13) New Milestones in Russia Africa Relations
Dr. Tanaji Pol, Palghar ||59

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

T.S.S's Smt. V.U.Patil Arts College Sakri, Tal Sakri, Dist Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's Smt. V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

14) A STUDY ON IMPACT OF LABOUR LAW IN MINING INDUSTRIES WITH SPECIAL ... ||63
Er. Manoj Kumar Pradhan, Bhagalpur, Bihar

15) CORPORATE SOCIAL RESPOSIBILIY (CSR) ACTIVITIES STRENGTHENING SOCIAL ... ||68
Dr. Neha Puranik

16) Impact of Covid-19 on Global Economic Structure ||72
Raman Kumar, Delhi

17) Inventing Russia's Strategic Interest in the Caspian Sea Region ||76
Rutuja Sharad Raut, Palghar

18) SOCIOLOGICAL IMPLICATIONS OF GEOGRAPHY ||81
DR. J. P. SINGH, Maharajganj, U.P.

19) Representation of Neurotic Woman in Anita Desai's Cry, the Peacock ||85
Dr. Syed Aleemuddin, Dist- Nanded

20) A few notes on the tribal community Malekudiya ||89
Dr. Lalitha K. P., Mysore

21) भारतीय संविधान आणि राजर्षी शाहू महाराज ||92
प्रा. मगरे एम. के., जि. जालना

22) दहशतवादविरोधी मोहिमा आणि भारत ||95
प्रा. डॉ. दिनेश दयाराम माळी, जि. धुळे

23) महाराष्ट्रातील सामाजिक सुरक्षा समस्या ||98
डॉ. देवेंद्र गंगाधर विसपुते & श्री. प्रमोद रमेश पाटील, धुळे

24) राजकीय व्यवस्थेचा एक विश्लेषणात्मक अभ्यास ||101
डॉ. संभाजी संतोष पाटील, धुळे

25) माध्यमिक व आश्रम शाळेतील विद्यार्थ्यांचा परीक्षेच्या भितीने निर्माण होणा-या ताण-तणावांचा अभ्यास ||107
डॉ. पुराणीक विजेंद्र श्रीकृष्ण, जि. धुळे

26) लोणार परिसरातील मठ, मंदिरे, शिल्प यांचे महत्व व स्थान ||110
श्री. राहुल केदारनाथ बोरसे, जि. औरंगाबाद

http://www.printingarea.blogspot.com
www.vidyawarta.com/03

PRINCIPAL
TSS's Smt. V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304
TSS's Smt. V.U.Patil Arts and Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Dist.Dhule

22

दहशतवादविरोधी मोहिमा आणि भारत

प्रा. डॉ. दिनेश दयाराम माळी
विभाग प्रमुख - संरक्षण व सामरिक शास्त्र विभाग,
कै. श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला आणि
कै. डॉ. बी.एस.देसले विज्ञान महाविद्यालय साक्री, ता. साक्री,
जि. धुळे

****

सारांश :-

भारत-पाकिस्तानची फाळणी झाल्यानंतर काश्मीर विलिनीकरणाचा मुद्दा पुढे आला व तेव्हापासूनच पाकिस्तानने काश्मीर ताब्यात घेण्यासाठी घुसखोरी, हिंसाचार आणि दहशतवाद यांचा आधार घेतला. पाकिस्तानी गुप्तचर संघटनेच्या माध्यमाने काश्मीरमध्ये मोठया प्रमाणावर घुसखोरी सुरु केली व विविध दहशतवादी संघटनाही स्थापन केल्या. भारताने जम्मू काश्मीरमधील घुसखोरीचा व दहशतवादी कारवायांचा बीमोड करण्यासाठी कायदेशीर उपाययोजना व शासकीय स्तरावरील उपाययोजना करण्याबरोबरच काही मोहिमा ही काढल्या. यात काही मोहिमा युध्दजन्य परिस्थितीत काढल्या गेल्या. या सर्व मोहिमांनी दहशतवादयांविरुध्द भरीव कामगिरी केली. या मोहिमामुळे पाकिस्तान पुरस्कृत दहशतवादाला मोठा धक्का पोहोचला. भारतीय सैन्यशक्तीची जाणीव पाकिस्तानला झाली. या मोहिमांद्वारे अनेक चौक्या व लष्करी तळे भारताने पाकिस्तानच्या ताब्यातून सोडवून घेतले. या महत्त्वपूर्ण दहशतवादविरोधी मोहिमा पुढीलप्रमाणे सांगता येतील, ऑपरेशन चिनार (१९४७-४८), ऑपरेशन मेघदूत (१९८४), ऑपरेशन विजय (१९९९), ऑपरेशन सफेदसागर (१९९९) आणि ऑपरेशन सर्वविनाश (२००२) इत्यादी.

संबोध शब्द :- भारत, पाकिस्तान, अमेरिका, काश्मीर, विलिनीकरण, घुसखोरी, हिंसाचार, आंतकवाद, दहशतवाद, राष्ट्रीय प्रतिष्ठा, राष्ट्रीय अस्मिता, राजकारण, आय.एस.आय., गुप्तचर संघटना इत्यादी.

प्रस्तावना :-

भारत - पाकिस्तानची फाळणी झाल्यानंतर काश्मीर विलिनीकरणाचा मुद्दा पुढे आला व तेव्हापासूनच पाकिस्तानने काश्मीर ताब्यात घेण्यासाठी घुसखोरी, हिंसाचार आणि दहशतवाद यांचा आधार घेतला. वेळोवेळी काश्मीरमध्ये अशांतता व राजकीय अस्थिरता-निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. विविध दहशतवादी गटाकडून आणि स्थानिक काही काश्मिरी लोकांना हाताशी घेऊन पाकिस्तानने दहशतवादी कारवाया सुरु केल्या. यामुळे काश्मीरमध्ये मोठया प्रमाणावर अराजकता व धार्मिक संघर्ष निर्माण झाला.

विषय प्रवेश :-

पाकिस्तानाने काश्मीर मुद्दयाला राष्ट्रीय प्रतिष्ठेचा व अस्मितेचा मुद्दा मानल्याने पाकिस्तानी राजकारणाला एक नवे वळण मिळाले. अर्थातच काश्मीर मुद्दयाचे पाकिस्तानात राजकारण होऊ लागले. प्रत्येक पक्ष आपल्या परिने काश्मीर पाकिस्तानात आणू अशी आश्वासने देऊ लागला. हळू-हळू वैधानिक मार्गाने हे शक्य नाही हे लक्षात आल्यावर पाकिस्तानने आय.एस.आय. या पाकिस्तानी गुप्तचर संघटनेच्या माध्यमाने काश्मीरमध्ये मोठया प्रमाणावर घुसखोरी सुरु केली व विविध दहशतवादी संघटनाही स्थापन केल्या. जिहादच्या नावाखाली पाकव्याप्त काश्मीर व जम्मू काश्मीरमधील नव युवकांना दहशतवादी प्रशिक्षण देणे व धर्मासाठी प्राण देण्याची शिकवण देतात यामुळे दहशतवादाची पाळेमुळे खोलवर रुजत गेली.१

भारताने जम्मू काश्मीरमधील घुसखोरीचा व दहशतवादी कारवायांचा बीमोड करण्यासाठी कायदेशीर उपाययोजना व शासकीय स्तरावरील उपाययोजना करण्याबरोबरच काही मोहिमा ही काढल्या. या मोहिमांचे उद्दिष्ट दहशतवाद्यांची प्रशिक्षण स्थळे नष्ट करणे, दहशतवाद्यांना शोधून ठार करणे, दहशतवाद्यांच्या आक्रमणाचा प्रतिकार करणे, दहशतवादाला सीमापार हाकलून लावणे इत्यादी होते. यात काही मोहिमा युध्दजन्य परिस्थितीत लढल्या गेल्या. या सर्व मोहिमांनी दहशतवाद्यांविरुध्द भरीव कामगिरी केली. या मोहिमामुळे पाकिस्तान पुरस्कृत दहशतवादाला मोठा धक्का पोहोचला. भारतीय सैन्यशक्तीची जाणीव पाकिस्तानला झाली.

दहशतवादविरोधी मोहिमा :-

या मोहिमांच्या माध्यमाने दहशतवाद्यांचा मोठया प्रमाणात बीमोड करण्यात आला व हजारो दहशतवाद्यांचा बंदोबस्त करण्यात आला. दहशतवादयांकडून विविध शस्त्रास्त्रे व दारुगोळा जप्त करण्यात आला. या मोहिमांद्वारे अनेक चौक्या व लष्करी तळे भारताने पाकिस्तानच्या ताब्यातून सोडवून घेतले. या महत्त्वपूर्ण दहशतवादविरोधी मोहिमा खालील प्रमाणे सांगता येतील.

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

१) ऑपरेशन चिनार : (१९४७-४८)

२) ऑपरेशन मेघदूत : (१९४८)

३) ऑपरेशन विजय : (१९९९)

४) ऑपरेशन सफेदसागर : (१९९९)

५) ऑपरेशन सर्वविनाश : (२००२)

या सर्व ऑपरेशनची विस्तारपूर्वक माहिती खालीलप्रमाणे सांगता येईल.

१) ऑपरेशन चिनार : (१९४७-४८)

भारत-पाकिस्तानची फाळणी झाल्यानंतर लगेचच जम्मू काश्मीरमधील श्रीनगर ताब्यात घेण्यासाठी घुसखोरांनी तेथील उरी डोमेल रस्त्यावर मोर्चे लावले होते. श्रीनगरला जाण्यासाठी तो रस्ता असल्याने तेथील या दहशतवाद्यांना हुसकावून लावणे महत्वाचे होते. त्या परिस्थितीत मोठया प्रमाणावर दहशतवादी व भारतीय सैन्य यांच्यात संघर्ष सुरु होता. या संघर्षाचे रुपांतर युद्धात झाले होते. पाकिस्तानाचे लष्करही या दहशतवाद्यांमध्ये सामील होते. हा मार्ग मोकळा करण्यासाठी मेजर जनरल थिमय्या यांनी या रस्त्यावरील आक्रमणाला सुरुवात केली. या मोहिमेला 'ऑपरेशन चिनार' या नावाने ओळखले जाते.२

'ऑपरेशन चिनार' मोहिम १२ मे १९४८ रोजी सुरू करण्यात आली. मेजर थिमय्या यांना या रस्त्याच्या सभोवतालची पांडू, चोकोया, लेडी, गली, गंगोचोटी, परिकंडी ही पर्वत शिखरे ताब्यात घेतली. परिकंडी हे सर्वात उंच असलेले शिखर भारतीय सैन्याने ताब्यात घेतल्यामुळे तेथून आजूबाजूच्या परिसरावर लक्ष टेवणे सोपे झाले. या शिखराच्या उतारावरील जंगलात पाकिस्तानी लष्कराने पहाडी तोफा लावल्या असल्याने तेथे दिवसा कार्यवाही न करता सैन्याने अंधाऱ्या रात्रीत अचानक कार्यवाही केली. अशा रात्रीच्या अनपेक्षित कार्यवाहीमुळे दहशतवाद्यांचे मनोबल खचले. त्यांनी त्या प्रदेशातून माघार घेतली. भारतीय सैन्याने तेथील सोपूर, कूपवाडा व चौकीचाल ही गावे ताब्यात घेतली. पुढे टिटवालपर्यंतचा प्रदेश ताब्यात घेतला. या प्रकारच्या मोहिमेमुळ उरी डोमेल रस्त्यावर नियंत्रण मिळविण्यात यश आले भारताने दहशतवाद्यांविरुध्द काढलेली ही पहिली विशेष मोहिम मानली जाते.३

२) ऑपरेशन मेघदूत : (१९४८)

'ऑपरेशन मेघदूत' हे सियाचीन परिसरात राबविले गेले होते. ही मोहिम १३ एप्रिल १९८४ रोजी सुरू करण्यात आली होती. ही मोहिम सियाचीन परिसरातून पाकिस्तान पुरस्कृत दहशतवादी घुसखोर आणि पाकिस्तानी सैन्य यांना हुसकावून लावण्यासाठी राबविण्यात आली होती. पाकिस्तानने सियाचीन वर आपला हक्क सांगून त्यावर आधिकार मिळविण्यासाठी सैन्य पाठविले होते. या मोहिमेत भारतीय हवाईदल आणि भूदल यांनी एकत्रित कार्यवाही केली होती. सियाचीनचा परिसर हा ध्रुवीय हवामानामुळे कायम बर्फाच्छादीत असतो. अशा परिस्थितीत ३०० भारतीय सैनिक, AN१२, AN३२ आणि II७६ ही वाहतूकीची विमाने, MI१७ व MI-१८ चेतक या हेलिकॉप्टर्सचा उपयोग करून तेथील पाकिस्तानी लष्कर व घुसखोर यांच्यावर आक्रमण करून तेथून त्यांना हुसकावून लावले. या परिसरातून पाकिस्तानी सैन्याला हुसकावून लावल्यानंतर सियाचीनचा परिसर सैन्याने ताबयात घेतला. या मोहिमेचे नेतृत्व लेक्टनंट जनरल प्रेमनाथ यांनी केले होते. भारतीय सैन्याने या परिसरातील २६०० वर्ग किलोमीटर चा परिसर आपल्या नियंत्रणाखाली आणला होता. त्यानंतर तेथे कायमस्वरुपी भारतीय लष्कराचे तळ स्थापित करण्यात आले.४

३) ऑपरेशन विजय : (१९९९)

पाकिस्तानने १९९९ मध्ये कारगिल परिसरात भाडोत्री दहशतवादी घुसखोर व पाकिस्तानी लष्कर यांच्या माध्यमाने घुसखोरी केली होती. कारगिल परिसरातील या दहशतवादयांना व त्यातील पाकिस्तानी लष्कराला हुसकावून लावण्यासाठी 'ऑपरेशन विजय' नावाची मोहिम काढली होती.५ भारत-पाकिस्तान दरम्यान १९९९ मध्ये पाकिस्तानी घुसखोरीमुळे कारगिल युध्द लढले गेले. कारगिल युध्दाचे मूळ कारणच कारगिल मधील पाकिस्तानी घुसखोरी होती.

पाकिस्तानी घुसखोरांनी व लष्कराने पाकिस्तान ते श्रीनगर लोहमार्ग, मुश्कोह खोरे, द्रास, बटालिक व कारगिल क्षेत्रातील टायगर हिल, तालोलिंग व जुल्बार टेकडया, खालूकर व चोबोटला अशा प्रकारच्या युध्दनैतिक दृष्टया महत्त्वाच्या प्रदेशावर ताबा मिळविला होता. या सर्व प्रदेशातून दहशतवादयांना हुसकावून लावण्यासाठी ६ वी पहाडी डीव्हीजन, काश्मीर लाईट इन्फ्रंट्री, गोरखा रायफल, राजपूताना रायफल, शीख व जाट रेजिमेंट, पॅरा कमांडो या सर्वांनी एकत्र येऊन या ठिकाणावरील घुसखोर व सैनिकावर आक्रमण सुरु केले. याच कार्यावाहीला 'ऑपरेशन विजय' म्हणून ओळखले जाते. हवाईदल व नाविकदल यांनीही ऑपरेशन विजयला पूरक सहकार्य करण्याची योजना तयार केलेली होती.६ या मोहिमेच्या माध्यमाने पाकिस्तानी लष्कर व घुसखोर यांच्या ताब्यात असलेली सर्व ठिकाणे व प्रदेश भारतीय सैन्याने ताब्यात घेतले व तेथील घुसखोरांना हाकलून लावले. कारगिल युध्दात 'ऑपरेशन विजय' एक महत्त्वपूर्ण मोहिम मानली जाते.

४) ऑपरेशन सफेदसागर : (१९९९)

PRINCIPAL
TSS's Smt. V.J.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

परंतु काश्मीर मुद्दा हा आजपावेतो मिटलेला नाही.

२. पाकिस्तानने काश्मीर मिळविण्यासाठी पाकिस्तानी गुप्तचर संघटनेच्या माध्यमाने काश्मीरमध्ये मोठया प्रमाणावर घुसखोरी सुरू केली व विविध दहशतवादी संघटनाही स्थापन केल्या.

३. भारताने काश्मीरमध्ये पाक पुरस्कृत दहशतवादाला संपवण्यासाठी अनेक मोहिमा उभारल्या व पाकिस्तानला वेळोवळी पराभूत केले आहे.

४. या महत्त्वपूर्ण दहशतवादविरोधी मोहिमांमध्ये ऑपरेशन चिनार, ऑपरेशन मेघदूत, ऑपरेशन विजय, ऑपरेशन सफेदसागर आणि ऑपरेश्न सर्वविनाश इत्यादी.

५. या मोहिमांचे उद्दिष्ट दहशतवाद्यांची प्रशिक्षण स्थळे नष्ट करणे, दहशतवाद्यांना शोधून ठार करणे, दहशतवाद्यांच्या आक्रमणाचा प्रतिकार करणे, दहशतवादाला सीमापार हाकलून लावणे इत्यादी होते.

संदर्भ सूची :-

१) B. L. Sharma, The Kashmir Story, Bombay, Asia Publishing House-१९७७, Pg. No.१०

२) www.wikipedia.org>wiki>ATS/Anti-terrosrist-squed

३) Khan yasin, The great partition The making of India and Pakistan (२०११), yale university press p.no-१३

४) http://en.m.wikipedia.org/wiki/Operation_Meghdoot

५) Malik V. P. , Kargli : From Surprise to Victory, Harper Collins publishers, New Delhi, २००६ (online).

६) http://en.m.wikipedia.org/wiki/Operation_Meghdoot

७) www.Bharak.rakshak.com/ The kargil operations/The mirage २००० at kargil.

८) जाधव व्ही. वाय. (डॉ.), भारताची अंतर्गत सुरक्षा, अथर्व पब्लिकेशन्स, जळगांव, २०१४ पृ. क्र. ८३

९) रायपूरकर वसंत र. (डॉ.), आंतरराष्ट्रीय संबंध, मंगेश प्रकाशन, नागपुर, २००१, पृ. क्र. २१८

23

महाराष्ट्रातील सामाजिक सुरक्षा समस्या

डॉ. देवेंद्र गंगाधर विसपुते
मार्गदर्शक

श्री. प्रमोद रमेश पाटील
संशोधक,
हाजी सईद अहमद सरदार कला आणि विज्ञान महाविद्यालय धुळे

****

"महाराष्ट्रातील सामाजिक सुरक्षा समस्या"

प्रस्तावना :

भारतातील एक घटक राज्यांपैकी महाराष्ट्र राज्य एक आहे. महाराष्ट्राला आर्थिक व औद्योगिक संपन्नता लाभली. देशाच्या विकासात, राष्ट्रीय सुरक्षेत, सांस्कृतिक विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची स्थापना होऊन केंद्र सरकार राज्य सरकार यांच्यातील सामंजस्याने निवडणूका प्रश्न, सुरक्षा प्रश्न, आर्थिक प्रश्न, पर्यावरण इ. अनेक बाबतीत इतर राज्यांपेक्षा विविधता आढळते. महाराष्ट्र राज्यातील छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी स्वराज्य निर्माण केले. मुघलांशी महाराष्ट्राची मुक्तता १७व्या शतकात केली. त्यामुळे महाराष्ट्रात मराठा समाजाचे प्राबल्य राहिले आहे. महाराष्ट्र निर्मितीची पार्श्वभूमी अत्यंत ज्वलंत होती. महाराष्ट्राला वनसंपत्ती, सामाजिक, पोशाख, समाजरचना, सत्यशोधक समाजाचे कार्य, फुले, शाहू, आंबेडकर, साहित्यीक समाजसेवक निर्माण झाले आहेत. महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मिती नंतर महाराष्ट्रात अनेक सामाजिक समस्यांना महाराष्ट्र आज मात्र अशांत अवस्थेत आहे. त्यातील आरक्षण समस्या, राजकीय समस्या, शेतकरी आत्महत्येची समस्या, नक्षलवादी चळवळीची समस्या, विदर्भ निर्मितीची समस्या, बेळगाव सिमा समस्या, जातिय दंगली, स्थलांतर समस्या अशा अनेक समस्यांनी महाराष्ट्र राज्याची अंतर्गत सुरक्षेला एक आव्हान निर्माण केले आहे. त्याचाच ऊहापोह करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१. शेतकरी आत्महत्या :

महाराष्ट्रातील मुख्य समस्यांपैकी महत्त्वाची समस्या आहे.

PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

१९९९ च्या कारगिल युध्दाच्या वेळेस भारतीय सैन्याने सुरु केलेल्या 'आपरेशन विजय' या मोहिमेला पूरक कार्य करण्याची जबाबदारी हवाईदलाकडे सोपविण्यात आली होती. त्यांच्या या कार्यवाहीला 'ऑपरेशन सफेदसागर' असे म्हटले जाते. या मोहिमेत मिग-२१, मिग-२३, मिग-२७, जग्वार व मिराज-२००० या विमानांनी महत्त्वाची कामगिरी बजावली होती.७ त्यात युध्दक्षेत्रांची पाहणी, निरीक्षण, पाकिस्तानी सैन्य व घुसखोरांचा मार्ग अडविणे त्यांची कोंडी करणे यासाठी हवाई हल्ले केले गेले. ते प्रामुख्याने टायगर हिल, माऊंट धालो, पॉईंट ५१४० या ठिकाणांवर केलेले हल्ले होते यामुळे पाकिस्तानी हवाईदलाचे त्या परिसरातील हवाई प्रभूत्व नष्ट झाले. यामुळे पाकिस्तानी सैन्य व घुसखोरांचे मानसिक खच्चीकरण झाले व मनोबल कमकुवत झाले.

ऑपरेशन सफेदसागरच्या माध्यमाने भारतीय सैन्याला रसद पुरविणे, दारुगोळा पुरविणे, सैन्याला कमी वेळात आवश्यक स्थळी पोहोचविणे अशीही महत्त्वाची कामे केली गेली.

५) ऑपरेशन सर्वविनाश : (२००२)

भारतीय लष्कराने जम्मू काश्मीरमध्ये दहशतवादयांचे तळ उध्वस्त करण्यासाठी व दहशतवाद समूळ नष्ट करण्यासाठी २००२ मध्ये 'ऑपरेशन सर्वविनाश' नावाने दीर्घकालीन मोहिम काढली. ही मोहिम जम्मू खो-यातील सरतकोट शहरालगत असलेल्या काकाहील येथे काढण्यात आली. काकाहीलचा परिसर कारगिल टेकडयांच्या परिसरातील असून तो अत्यंत दुर्गम आहे. तेथूनच भारत व काश्मीर खोरे नैसर्गिकदृष्टया विभागले जाते त्याच परिसरात दहशतवाद्यांनी आपले तळ बंकर्समधून मजबूत केले होते. या मोहिमेत ६० दहशतवाद्यांना कैद करण्यात आले.७ त्यांच्या बंकर्समधून मोठया प्रमाणात शस्त्रास्त्रे, दारुगोळा व औषधांचा साठा जप्त करण्यात आला.

भारताचे अपूर्ण पोलिसदल, गुप्तचर विभागाच्या योग्य संपर्काचा अभाव याचा फायदा घेत पाकिस्तानी दहशतवाद्यांनी काकाहील परिसरात तळ बनविले होते. त्या बंकर्समध्ये ३००-३५० दहशतवादी थांबू शकतील इतके ते प्रचंड मोठे होते. काकाहीलचा परिसर दुर्गम असल्याने तेथून गनिमी कारवाया करणे दहशतवाद्यांना सोयीचे होणार होते. डेरावली शिखर येथील बंकर सर्वात उंच होते. तेथे भारतीय सेनेला हेलिकॉप्टरचा वापर करावा लागला. 'ऑपरेशन सर्वविनाश' मोहिमेचे नेतृत्व मेजर हरदेवसिंग लिदूर यांनी केले. या मोहिमेला यशस्वी करण्याची जबाबदारी रोम्बो फोर्स वर होती.८ या फोर्स ने दहशतवाद्यांच्या घुसखोरीला प्रतिबंध केला. ऑपरेशन सर्वविनाशची मोहिम चार टप्प्यात करण्यात आली हे टप्पे खालील प्रमाणे सांगता येतील.

१. नोव्हेंबर २००२ ते जून २००३ या कालावधीत पहिला टप्पाची कार्यवाही करण्यात आली. या टप्प्यात मोहिमेसाठी आवश्यक त्या संसाधनांची जुळवाजुळव करणे हे लक्ष्य होते. त्यासाठी रेम्बो सेनेने काकाहील परिसरात एक हजार ते अकरा हजार मोटर उंचीवर तीन हेलिपॅड तयार केले. २० किलोमीटरचा ट्रॅक व १०० पूल तयार करुन दहशतवादयांविरुध्द तयारी करणे हा या टप्प्यातील कामाचा हेतू होता.

२. १ ते १५ एप्रिल २००३ दरम्यान दुसऱ्या टप्प्याची कार्यवाही करण्यात आली. ऑपरेशन सर्वविनाश चे मुख्य लक्ष्य असलेल्या काकाहील परिसरात उन्हाळयाच्या काळात गुज्जर व इतर जमातीचे लोक स्थलांतरीत होतात. त्यांच्या अशा प्रकारच्या स्थलांतरास विरोध करण्यात आला त्यासाठी त्यांना राज्य सरकारकडून ७.५ कोटी रुपयांची नुकसान भरपाई देण्यात आली.

३. हा टप्पा अत्यंत महत्त्वाचा होता. तिसरा टप्पा २१ एप्रिल रोजी सुरु करण्यात आला. त्याचे मुख्य लक्ष्य काकाहील परिसर आपल्या ताब्यात घेणे हे होते. त्यासाठी डावपेचात्मक कार्यवाही केली जाणार होती. भारतीय लष्कराने या टप्प्यात केलेल्या कार्यवाहीत १३ दहशतवादी ठार झाले. तसेच ३ दहशतवाद्यांना कैद करण्यात आले या टप्प्यात मोठया प्रमाणावर दहशतवाद विरोधी कार्यवाही करण्यात आली.

४. आपरेशन सर्वविनाशचा चौथा टप्पा ३ मे २००३ रोजी सुरु करण्यात आला. तिसऱ्या टप्प्यातील भारतीय सैन्याने केलेल्या कार्यवाहीमुळे दहशतवाद्यांनी या परिसरातुन माघार घेण्यास सुरुवात केली होती. दहशतवाद्यांनी तयार केलेले बंकर हस्तगत करण्याचे कार्य या टप्प्यात होते. सेनेने कारवाई केली या परिसरातील सॅटेलाईट फोन व दुरसंचार सेवा निष्क्रीय करण्यात आली. यामुळे दहशतवाद्यांचा तामिळनाडू, केरळ, अरब देश, पाकिस्तान यांच्याशी असलेला संपर्क तुटला. त्यांच्या बंकरमधुन ७००० किलो धान्याचा साठा हस्तगत करण्यात आला. संपूर्ण हिवाळा तेथे काढून उन्हाळ्यात त्यांना घातपात घडवून आणावयाचा होता या मोहिमेत भारताच्या ९ वी पॅराशूट रेजिमेंट, १६३ पायदळ ब्रिगेडच्या ६ तुकडया, १२ वी राष्ट्रीय रायफल, २/४ गोरखा रायफल, १५ गढवाल रायफल यांचा समावेश होता.९ 'ऑपरेशन सर्वविनाश' ही मोहिम मोठया प्रमाणावर यशस्वी झाली.

निष्कर्ष :-

१. भारत आणि पाकिस्तान यांच्यात संस्थाने विलीनीकरणाच्या मुद्दयांतून अनेक छोटे-मोठे वाद उभे राहिले.

PRINCIPAL
T.S.S's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

Impact Factor = 6.3

Use of ICT in English Language Teaching and Learning in Indian Context

Jahagirdar Z. Salunkhe
Asst. Professor, Dept. of English
TSS' Smt. V. U. Patil Arts &Late Dr. B. Desale Science College,
Sakri. Dist. Dhule. (MS) 424304

Abstract

The present research paper tries to focus on the importance of multimedia technology tolanguage teaching and learning in Indian context. It brings out the difficulties faced by using these technologies. It aims to make English teachers aware of the strategies to use it inan effective manner. With the progress of English language around the world, English is used as a second language but enjoys a high prestige in our country India. In the present condition the role and status of English in India is higher than other languages. The position of English language as a key subject ofmedium of instruction, and curriculum. As the numbers of English learners are increasingdifferent teaching methods have been implemented to develop theteaching process.ICT is very effective and useful device of teaching English literature in the classes. It makes audio-visual impacts on the students so it is the more effective than traditional methods of teaching. ICT also makes the job of the teacher easy. It also saves the time and labour of the teacher. It is true that these ICT tools have proved successful in replacing the traditional teaching. The new era implements new challenges and duties onthe modern teacher. In English language teaching and learning, we have a lot of alternatives to choose from the world oftechnology: TV, CD Rom, Radio, Computers, the Internet, ElectronicDictionary, Email, Blogs and Audio Cassettes, Power Point, Videos, DVD's orVCD's. The last two decades have witnessed a revolution of technology. It is rapid rising anddevelopment of information technology which has explored thenew teaching model. As a result ICT plays a very important role in Englishteaching. Using multimedia to teach English has its uniqueadvantages.

Keywords: ICT, Multimedia Technology, English Language teaching, Advantages, Disadvantages, Strategies, Audio-Visual Aid, English Literature, etc.

ICT is stands for 'Information CommunicationsTechnology'. ICTisthe term that includes all technologies for the manipulation and communication of information. ICT is digital technology that exists to help individuals, business and organization. It is not easy to define ICT because it is difficult to keep up the changes which are so fast. ICT provides information sources, enable communications,

T.S.S's. Smt. V.U. Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College, Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's. Smt. V.U. Patil Arts &
Late Dr. B.S. Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist. Dhule

create interacting learning environment and promote change in methods of teaching. Quality and access to up-to-date and relevant materials can be improved while offsetting some costs of textbooks.

English language is the most important language. It plays very significant role in the process of globalization and knowledge explosion. English language is the means of communication throughout the world. So it is termed as Link language. In Indian context it is treated as English as a second language. Use of English language has become significant for learning and earning. So, it is essential to teach and develop English language skills among the students. Non-government organizations, the government organizations, and educational institutions are working at various levels and taking measures to ensure better English language teaching and developing English language skills among the students.

The quality education is basic need of the modern society. There are effective teaching & learning methodologies in practice. Technology is the proper and relevant effective way to increase the student's knowledge. Being an academician I cannot think education without ICT. Nowadays ICT plays significant role in the process of integrating technology into the educational activities.

To teach and develop English language skills among the students at various levels in our country. But most of them are traditional, ineffective,less interesting as well as less motivating. Therefore, it is necessary to use modern tools of Information and Communication Technology to develop basic skills, Listening, Speaking, Reading and Writing of English language among the students. ICT has to offer both teachers and students for the enhancement of their vocabulary and improvement of English language skills. Teaching through ICT is need of an hour. ICT plays significantrole in today's education system. It is an effective way to educate the students. ICT makes permanent impact on the minds of students. It increases thinking abilities of the students.

Now a day's ICT tools are being used widely. Some of these tools are 'Mobile Assisted Language Learning' (MALL),'Computer Assisted Language Learning'(CALL),'Computer Assisted Learning' (CAI), 'Technology Enhanced Language Learning' (TELL), 'Computer Assisted Language Assessment'(CALA), 'Computer Assisted Language Instruction' (CALI), Blogs, Wiki, E-mail Facility, Digital Libraries, Multimedia, Mobile Learning, Free and Open Source Software and Social Media, A Massive Open Online Course (MOOC), Virtual Classrooms, Documentaries, Digital Storytelling, Mobile Applications, I-Pads, Digital Notebooks, Tablets, Smart Phones, Digital Pronunciation Dictionaries, Recorded Audio- Video Materials, Online Spoken Tutorials, etc. These facilities have provided freedom of learning anytime, anywhere according to needs and convenience of the learners. So, we should take proper action to integrate ICT in the field of 'English Language Teaching 'tomakes the learners well proficient in English language skills.

PRINCIPAL
I.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-57-March-2020

ICT imparts various alternatives to make teaching interesting and moreproductive. David Graddol: (1997:16) states that, "technology lies at the heart of the globalizationprocess; affecting education work and culture. The use of English language has increased after1960. English is the language of social context, sociocultural, business, political,education, industries, media, library, communication across borders, and keysubject in curriculum and language of imparting education". Various teaching ideas have been implemented for effectiveness of the teaching process. One of them involves multimedia in English Language Teaching. This ELT method helps students to get involved and learn according to their interests, this process of ELT has beenwidely accepted for teaching English in the modern world.

21st century is the age of globalization.English Language Teaching has been with us for many years and its importance continues to increase.As the use of English has increased in popularity so has the need for qualified teachers to instructstudents in the language. Most of the teachers still teach in the traditional manner. None of these traditional manners are bad for the students. There are more opportunities to gain confidenceand practice for students.So multimedia technology has uniquely inspiredstudent'spositive thinking and communication skills in social practice.

Information and communications technology (ICT) is influencing every aspect of human life. ICT is playing salient role in work places, business, education, and entertainment. ICTs recognizesas catalysts for change. In the modern digital era, use of ICT in the classroom is important for giving students opportunities to learn and apply the required 21st century skills. ICT corrects teaching and learning and its importance for teachers in performing their role of creators. ICT helps teachers to present their teaching attractively and able to learn for the learners at any level of educational programmes. Now a days in India teaching training programmes making useful and attractive by the term of ICT. ICTis the internet and interactive multimedia which provides an important focus for future education and it is need to be integrated into formal teaching and learning especially in a teacher education institution.

The researcher has tried to present in his research paper how ICT plays crucial role in teaching literature in the classes. ICT is very useful and fruitful device to study or teach language and literature in the classes. Of course, it is not substitute to the teachers but it is very much useful for them for effective learning. ICT is really great source for the effective learning of any form of English literature. ICT makes learning interesting and entertaining.

Works Cited

[1] Beijing: *Foreign Language Teaching and Research* Press.

[2] Brown, H.D. (2001). *Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy.*

T.S.S's. Smt. V.U. Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri. Tal.Sakri. Dist.Dhule

ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-57-March-2020

[3] Collis, B., & Jung, I. S. (2003). Uses of information and communication technologies in teacher education. In B.

[4] David Graddol, The future of English, Page 2

[5] Holec, H. (1981). Autonomy and Foreign language learning. Oxford: Pergamon.

PRINCIPAL
T.S.S's. Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist.Dhule

ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-57-March-2020

Role of ICT in Teaching English Drama

Dr. Nilesh Bhateshwar Malichakar
Asst. Professor Dept. of English
TSS' Smt. Vimalbai Patil Arts & Late Dr. B. S. Desale Science College, Sakri.
Dist. Dhule

Abstract

ICT is very effective and useful device of teaching English literature in the classes. It makes audio-visual impacts on the students so it is the more effective than traditional methods of teaching. ICT also makes the job of the teacher easy. It also saves the time and labour of the teacher.

Keywords: *ICT, Audio-visual aid, English, literature, drama etc.*

Introduction:

The term ICT is used to refer the convergence of audio visual and telephone networks with computer network through a various linking system. Teaching through ICT is need of an hour. ICT plays important role in today's education system. It is an effective way to educate the students. ICT makes permanent impact on the minds of students. It increases thinking abilities of the students. The drama can be effectively taught by using ICT in the literature classes.

Analysis:

The present research paper is an attempt to study the role of ICT in teaching literature in the classes. The researcher has tried to present in his researcher paper how ICT plays crucial role in teaching literature in the classes. The researcher has selected the play '*Arms and the Man*' of G.B.Shaw and taught with the help of audio-visual aid. By using audio-visual aid the researcher has focused on the elements like plot, characters, setting and multiple themes of the play *Arms and the Man*.

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-57-March-2020

In the beginning researcher has planned to teach the play *Arms and the Man* by using traditional method of teaching English literature. The teacher followed lecture method for teaching the play. He acquainted the students the genre drama, historical background of the play and writing style of G. B. Shaw. The teacher commented on the characters, dialogue, themes and setting of the play with the use of traditional method. In the beginning students responded positively. After the end of the play when questions were asked the students the response was not as per the expectation of the teacher. They were unable to remember dialogues, characterization and basic concept of the play. The students intermingled the different aspects of the play in confusing way. They found it difficult to make comment on the various elements of the play. Some dialogues which are important from the point of understanding play, they fail to relate with the proper situation. The traditional lecture method was not found much fruitful in such situation. The teacher decided to use some innovative technique for the teaching of play. He tried to emphasize on the ICT. When the students were informed about the use of ICT for teaching drama they were very eager to learn drama through it. They requested teacher to teach them through the innovative method. The interest of the students in the classes is also an important factor for the effective learning and it can be developed through such innovative technique of ICT. ICT is really great source for the effective learning of any form of English literature.

The teacher has decided to use audio-visual aid for the play *Arms and the Man*. He has focused various elements of the play with the help of audio-visual aid. He effectively and skillfully presented the dialogues, characters and themes of the play. The complex and lengthy dialogues of the Bluntschli, Raina and Sergius can be remembered to students due to the use of audio-video aid. Bluntschli dialogue like,

> Ah, perhaps not- of course! Well, it's a funny sight.
>
> It's like a slinging a handful of peas against a window pane:
>
> first one comes; then two or three close behind him; and
>
> all the rest in a lump. (Shaw, Arms and the Man 20)

Raina, Says to Bluntschli,

T.S.S's Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S. Desale Science College Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-57-March-2020

> Thank you. And now I will do a soldiering thing.
>
> You cannot stay here after what you have just said
>
> about my future husband; but I will
>
> go out on the balcony and see whether it is safe for
>
> You to climb down in the street. (She turns to the
>
> widow). (Shaw, Arms and the Man 24)

When Sergius assure his love to Raina and praises her by telling you are the source of inspiration for whatever I have done in the battlefield. He says her,

> Dearest: all my deeds have yours. You inspired me
>
> I have gone through the war like a knight in a tournament
>
> With his lady looking down at him! (Shaw, Arms and the Man50)

The dialogues used by these characters in the play are very interesting and enhance the beauty of the play. When students were taught these dialogues by the using lecture method they found it inconvenient to understand and could not keep in their mind for long time. But the use of ICT means audio- visual aids make it very simple. By learning through audio-visual they were able to recite these dialogues easily and for long time. It means the critical part like the dialogues can easily be kept in the minds of the students through the use of ICT.

Audio-visual aid is also useful to acquaint students with the various themes of the play. It is Herculean labour to find out themes from the literary text and drama is not exception it. The play *Arms and the Man* has themes like war, higher rank love and marriage. When students have shown the play with the help of audio-visual aid they were able to analyze themes. They made comment on the anti romantic aspects of war and love. They also understood realistic nature of the play and condition of soldiers. Through the dialogues of the characters they came across themes. Bluntschli replies to Raina when she asks "Load it by all means". He says that "Ive no ammunition. What use of cartridges in battle? I always carry chocolate instead; and

T.S.S's. Smt. V.U. Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale College Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's. Smt. V.U. Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist.Dhule

finished the last cake of that hour ago." (Shaw, Arms and the Man50). It focuses on the anti romantic views on theme of war and love.

The characterization of the play is better understood through the use of audio-visual. In the play there are characters like Raina, Bluntschli, Sergius, Major Petkoff, Catherine Petkoff, Nicola and Louka. These characters properly analyzed by the use of audio- visual. The direct presentation of the play on the screen shows the clear effect of the movement, behaviour, nature, attitude, tendencies and way of love making. When we read the play in the classes that doesn't make that much effect which is required. But when it is displayed on the screen, students properly analyzed the characters. They came to know, who is real hero? Who is coward? Who afraid more to war? Who is true lover and who is cheater? What are the qualities of Raina? What are the shortcomings of the characters? What are the strong points of the characters? Why these characters' behaviour is particular on the specific occasion? These questions exactly answered due to proper presentation of the play by the use of audio-visual aid. It has made possible to understand because of live presentation of the play. It clearly indicates that use of audio-visual aid is effective for teaching drama in the classes.

Conclusion:

ICT is very useful and fruitful device to study or teach drama in the classes. Of course, it is not substitute to the teachers but it is very much useful for them for effective learning. ICT is really great source for the effective learning of any form of English literature. The students actively concentrated and on the drama which was presented through audio-visual aid. ICT makes learning interesting and entertaining. Reading of drama takes much time to understand drama but audio-visual aid help students to acquaint various aspects of drama very rapidly and effectively.

Work Cited:

Shaw, G.B. *Arms and the Man.* New Delhi: Heritage Publishers, 2007. Print.

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

Impact Factor – 6.625 | Special Issue – 232 | February 2020 | ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REVIEWED, INDEXED AND REFEREED JOURNAL

२१ वीं शताब्दी का हिंदी उपन्यास साहित्य

अतिथि संपादक
प्राचार्य डॉ. ए. एस. पैठणे

मुख्य संपादक
डॉ. धनराज टी. धनगर

कार्यकारी संपादक
डॉ. महेश गांगुर्डे

कार्यकारी सह-संपादक
प्रा. महेंद्र वसावे

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

- अलका सरावगी के उपन्यासों में नारी चेतना (कलि–कथा : वाया बाइपास के विशेष संदर्भ में) ४७
  प्रा. महेंद्र गोरजी बसावे
- किन्नर जीवन का जीवंत दस्तावेज : तीसरी ताली ४९
  श्री. अनिल बाबुलाल सूर्यवंशी, डॉ. जिजाबराव विश्वासराव पाटील
- एक त्रासादानुभव – समाज का ५२
  प्रा. अविनाश बी. अहिरे
- कुसुम अंसल के उपन्यास में मूल्यविहिनता : 'एक और पंचवटी' के विशेष संदर्भ में ५३
  प्रा. डॉ. अनंत भालचंद्र पाटील
- मधु कांकरिया के कथा साहित्य में वैश्वीकरण ५५
  डॉ. संतोष मोटवानी
- बियोंड द जंगल ५७
  प्रा. डॉ. जयश्री गावित
- इक्कीसवीं सदी के हिंदी उपन्यासों में राजनीति ५९
  डॉ. करुणा दत्तात्रय अहिरे
- ''बाबल तेरा देश में' उपन्यास में नारी विमर्श'' ६१
  प्रा. डॉ. आशा डी. कांबळे
- ममता कालिया के ''दौड़'' उपन्यास का विवेचनात्मक अध्ययन ६३
  प्रा. डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार–निकम
- छप्पर उपन्यास में दलित विमर्श ६६
  प्रा. डॉ. अशोक दौलत तायडे
- सूर्यबाला द्वारा रचित 'अग्निपंख' उपन्यास में अभिव्यक्त विविध समस्याएँ ६८
  डॉ. बालकवि लक्ष्मण सुरंजे
- २१ वीं शताब्दी के यथार्थवादी उपन्यासकार डॉ. राजेंद्र मिश्र ७०
  दिनानाथ मुरलीधर पाटील, डॉ. संजयकुमार शर्मा
- ''२१ वीं शताब्दी का हिंदी उपन्यास साहित्य'' ७२
  डॉ. जाधव अर्जुन रतन,
- 'आख़िरी कलाम' में निहित समकालीनता ७४
  डॉ. मिर्झा अनिसबेग रज्जाकबेग
- किसान जीवन की त्रासदी – 'आखिरी छलांग' ७६
  प्रा. दिलीप पी. पाटील
- ''इक्कीसवीं सदी के हिन्दी उपन्यासो में आदिवासी विमर्श – भगवानदास मोरवाल कृत 'रेत' के संदर्भ में'' ७८
  प्रा. डॉ. देवकीनंदन महाजन
- इक्कीसवीं शताब्दी के हिंदी आदिवासी उपन्यास ८०
  डॉ. राजेंद्र बाविस्कर
- गोविन्द मिश्र के उपन्यासों में अंकित आर्थिक बोध ८३
  प्रा. डॉ. जगदीश चव्हाण
- सूरज फिर उगेगा में चित्रित आदर्शोन्मुख यथार्थवाद ८
  प्रा. डॉ. कृष्णा प्रल्हाद पाटील

PRINCIPAL
K.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 232 : २१ वीं शताब्दी का हिंदी उपन्यास साहित्य February, 2020

इक्कीसवीं सदी के हिंदी उपन्यासों में राजनीति

डॉ. करुणा दत्तात्रय अहिरे
हिंदी विभाग प्रमुख,
श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व कै.डॉ.बी.एस. देसले विज्ञान महाविद्यालय साक्री, जि. धुळे

इक्कीसवी सदी नई चेतना एवं नए-नए परिवर्तनों की सदी है। जहाँ व्यक्तिको सर्वाधिक महत्त्व दिया गया है। इसके बावजूद कई ऐसी घटनाएँ-घट रही है, जिसके कारण पूरा भारतीय समाज चिंताग्रस्त है जैसे प्राकृतिक संपत्ति से खिलवाड औद्योगीकरण का बढते जाना, जनसंख्या में बढोत्तरी, शहरी करण के कारण तेजी से काँक्रीट के जंगल बढते जाना आदि समस्याओंसे ग्रसीत है। इस सदी के उपन्यासकारोंने समाज में स्थित राजनेताओंका राजकिय प्रभाव और सामाजिक स्थितियों का यथार्थ चित्रण किया है। देखा जाए तो राजनीति मानव-जीवन में अपनी अहम भूमिका निभाने का कार्य कर रही है। राजनीति का समाज पर इतना गहरा प्रभाव रहता है। मनुष्य् का व्यक्तित्व उससे प्राभावित हुए बिना रह नही सकता।

इक्कीसवी सदी का प्रथम दशक राजनीतिक उथल पुथल का दर्शक है जिसमें राजनेता एक आखाडे की भाँति एक दुसरे को मात देने का स्वयंबाजी मारने की होड में लगे प्रतीत होते है। इस सदी के उपन्यासकार अपने कृतियों में घटनाओं व पात्रों के माध्यम से राजनेताओं के चरित्र को कई रूपों में सामने लाने का प्रयास कर रहे है। राजनेता अपने पद की गरिमा का न ध्यान रखते हुए और पद का अनुचित लाभ उठाकर नारी एवं समाज का शोषण कर रहे है। वे स्वारस्थ् और स्वयं को सबसे श्रेष्ठ सिध्द करने की होड में लगे रहते है। जब वास्त्विकता जनता के सामने आयी है तो उनका दोहरा चरित्र उन्हे जनता के सामने बेइज्जत कर देता है। असगर बजाहत की 'कैसी भागी लगाई' इस उपन्यास में जब वेस्टर्न यु.पी.में कम्युनल रॉयट्स बार-बार भडक जाने है तो सिन्हा साहब दुसरी पार्टी के नेताओं पर आरोप लगाते है। राजा साहब कहते है एडमिनिस्ट्रेशन की सबसे छोटी लेकिन बुनियादी शर्त है कि लॉ और ऑर्डर मेंनटेन रहे! ये इंडियट इतना तक नही कर पाते! क्या हक है उन्हें गद्दियों से चिपके रहने का। मुल्क की सत्ता और रियासत पर अपना अधिकार जमाएं हुए नेताओं के बारे में संविधानिक उपन्यासकार महिपतसिंह 'अभि शेष है' उपन्यासमें संविधानिक लोकतंत्र के बारे में कहते है - लोकतंत्र का तकाजा यह है कि, अगर अदालत ने इंदिरा जी के खिलाफ फैसला दिया तो बडी आदालत का फैसला आने तक प्रधानमंत्री पद से इस्तीफा दें, और किसी सीनियर मिनिस्ट्र को प्रधानमंत्री की जिम्मेदारी सोंप दे। लेकिन इंदिरा जी ने यह करने की बजाय अपनी कोठी पर भीड इकठ्ठा करनी शुरू कर दी। और उनका बेटा अपनी माँ की गद्दी बचाने के लिए भाडे पर लाए एग लोगों की भीड जमा कर रहा है। हरियाणा के चीफ मिनिस्टर को अपनी वफादारी दिखाने का मौका मिल गया और वह लोगों को ट्रकोंमें भर-भरकर दिल्ली भेज रहा है। वाहरी जम्हरियत, वाह रे लोकतंत्र।'

राजनेता बुध्दीजीवी वर्ग को राजनीति से दूर रहने की सलाह देते है, ताकि वे अपनी राजनीति बिना किसी के हस्तक्षेप से करते रहे। इस संदर्भ में रमेश कुंतल मेघ लिखते है- 'छात्रों, अध्यापकों तथा बुध्दिजीवियो को राजनीति से अलग रहने की सलाह सत्ताधारी पार्टी के नेताओं ने दी । इनका पालन करने वालों को कई तरह [illegible] और शांन्ति पुरस्कार भी मिले अतः सत्ताधरी नेताओं की राजनीतिक विचारधारा को स्वीकार करके भी यह अराजनीतिक बना रह सका शक्ति की राजनीति याने पावर पॉलिटिक्स खेलने में माहिर होकर भी वह राजनीति यानि चुनाव-कार्यो से दूर रहा तथा सामाजिक पतन के प्रति आखे मुँढकर भी वह आधुनिक बनने का झुठा आत्मसत्य् पा गया उसमें कोई भी रिस्क् उठाने की हिम्मत न रही।

इस सदी के उपन्यासों में राजनेताओं के कई रूप चित्रित हुए दिखाई देते है, जिसे हम अर्थ की राजनीती अर्थात धन कमाने की राजनीती नसिरा शर्मा जी की जीरो रोड उपन्यास में एक नेता की इसी मनोकामना को सामने लाने का प्रयास किया है। नेता कहते है- 'ये मामला केवल धर्म व जाति का नही बल्की जेबे कर्म करने का है। अब तुम्ही बताओं जिसने जीवन भर मिठाई न बनाई है न बेची हो वह बिना कुद दिए हलवाई बन रहा है। राजनीति के अन्यायसंगत स्वरूप में माया का सर्वत्र पसारा हो गया है जो आज के दौर में सार्वभौम हो गया है, सत्ता के कर्णधार सबको अपने इशारों पर नचा रहा है और परेशान कर रहा है असे भय्या लढना-झगडना मारपीट दंगे फसाद किसे पसंद है। न हिंदु को न मुसलमान को। ये तो नेताओं का खेल है जब चाहे जहाँ फसाद करा दे। राजनेता अपने विरोधियों को निचे दिखाने के लिए अजिबसी तरकिबे अपनाते है भगवानदास ओखाल कृत 'रेत' इस उपन्यास में सावित्री मुरली बाबू को समझाते हुए कहती है- मुझे क्या पता था भाई साहब कि आपके विरोधी यहाँ तक गिर सकते है । राजनीति में सब संभव है। इसलिए अपनी छाया पर भी विश्वास नही करना चाहिए राजनीति में एक मैं हुं जिसे जो मिला उस पर भरोंसा कर लिया।

राजनीति इतनी नीचे गिर चुकी है कि वे जनता की आवश्यकताओं को पुरा कर नही सकते। किसी भे विधायक कार्य को गती देने के बजाए उसे रोकने का और उसमें राजनीति के दाव पेंच लगाने मे ज्यादा शक्ती लगाते है। नासिरा शर्मा कृत उपन्यास 'कुइयाँ जान' में उठाई गई पानी की समस्या पर जब नेताओं ने आँख खोली तो यह उनके लिए राजनीतिक मुद्दा बन गया। जल तो मानव की मुलभूत आवश्यकता है, जिसका लोकहित में वितरण करना राजनेताओं का परम कर्तव्य् है, लेकिन वे अपनी राजनीतिक रोटियाँ सेकने का काम करते है। इस बारे में नासिराजी लिखती है '--- उन राजनेताओं का क्या होगा जो पानी देने से इन्कार कर रहे है। आंध्र प्रदेश के मुख्यमंत्री

PRINCIPAL
K.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

ISSN : 2348-7143 February, 2020 RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 232 : २१ वीं शताब्दी का हिंदी उपन्यास साहित्य

गोदावरी का पानी देने से इनकार कर रहे है। उडिसा की महानदी का पानी आंध्र प्रदेश भेजा गया है । उडिसा की सरकार कहती है कि महानदी में हमारे अपने राज्य की जरूरतों से ज्यादा पानी नही है। जो हम बाहर दे सकें। राजनेता को बचाने के लिए अपराधियों को भी आश्रय देते है, और बाद में अपराधी नेताओं की कुर्सी के लिए खतरा बन जाते है इसलिए उन्हे अपने साथ रखना नेताओं के लिए अनिवार्य हो जाता है 'गैल और मन' इस विरेंद्र जैन कृत उपन्यास में राजनेता एक गिरोह के सरदार को पकडवाना चाहता है तो वह उन्ही की जुबान में उन्हे समझाता है वकील डॉक्ट्र कोर्ट कचेहरी सभी जगह भत्ता बाँधा हुआ है, और विधायक मंत्री के इशारे पर ही तो हमारे हौसले बुलंद करते है। निःसंदेह इक्कीसवी सदी के उपन्यासों में उपन्यासकारों ने अपने अनुभवों एवं जीवन के साक्षात्कारों के माध्यमसे स्वातंत्राता से पहले तथा बाद की राजनीति के प्रभावों का यथार्थ चित्रण किया है। इस सदी के उपन्यासकारोंने राजनेताओं के आचरण एवं सामाजिक व्यवहार में स्वार्थ भावनाओं को उजागर किया है। स्वयं को समाज का सेवक एवं क्रियाशिल व्यक्ति के रूप में प्रस्तृत करते है। जो आज के जीवन देशहित के लिए सबसे बडा खतरा है।

संदर्भ ग्रंथः

१. डॉ. रमेश कुंतल मेघ, आधुनिकता–बोध और आधुनिकीक पृ–१५७–१५८
२. असगर वजाहत, कैसी आगी लगाई, पृ–२२
३. राजेंद्र त्यागी, महाभारत का अभियुक्त, पृ–३२
४. वीरेंद्र जैन, गैल और मन, पृ–१०३
५. महापसिंह, अभी शेष है, पृ–२२
६. नासिरा शर्मा, जीरो रोड, पृ–७३
७. असगर बजाहत, कैसी आगी लगाई पृ–११४
८. भगवानदास मोरवाल, रेत, पृ–२८१
९. नासिरा शर्मा, कुइयाँ जान, पृ–४०६

T.S.S's. Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S. Desale Science College Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

ISSN 2394-530

Printing® Area

Issue-62, Vol-02 February 2020

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

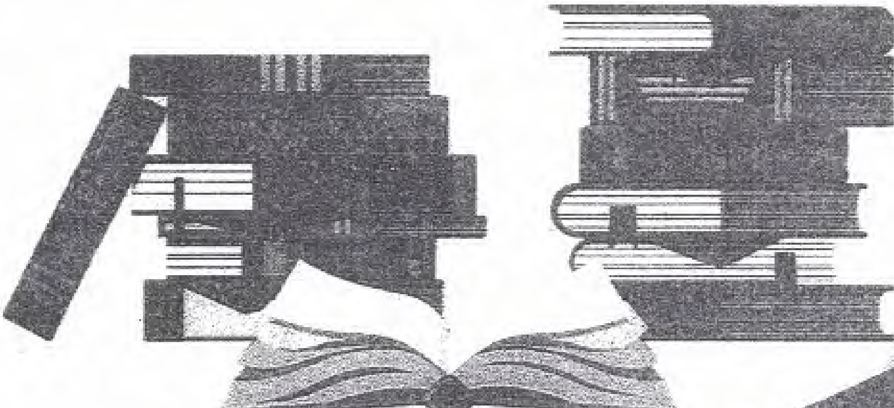

Editor

Dr.Bapu G.Gholap

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

27) राज्यसंस्था आणि स्त्रीविषयक धोरणे
प्रा. प्रतिमा परदेशी ||133

28) शेती पुरक व्यवसायातून समूह विकास : एक अभ्यास (विशेष संदर्भ धुळे जिल्हा)
डॉ. जितेंद्र डी. तलवारे & गुलाबसिंग जे. पावरा, धुळे ||135

29) महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासात छत्रपती शिवाजी महाराजांचे योगदान
डॉ. प्रज्ञा बागडे, नागपूर ||138

30) मध्यप्रदेश - व-हाड शेतकरीसंघात डॉ. पंजाबराव देशमुखाची ऐतिहासिक भूमिका
प्रा.डॉ. सोमवंशी एस. आर., जि. लातूर ||145

31) भारतीय समाजात जंक फूड विषयी वाढते आकर्षण आणि त्यांचे आरोग्यावर होणारे...
प्रा.डॉ. सौ. किर्ती आ. वर्मा, चंद्रपूर ||147

32) 'धरती आबा' नाटक में चित्रीत राष्ट्रीय चेतना
डॉ. रत्नमाला धारबा धुळे, वसमत ||150

33) जनकवि : वामन दादा कर्डक
डॉ. अलका नारायण गडकरी, जि.औरंगाबाद ||155

34) नरेंद्र मोहन के नाटक अभंग गाथा में व्यक्त व्यंग्य स्वर
डॉ. कलशेट्टी एम. के., मुरूम ||157

35) इन्टर्नशिप कार्यक्रम के महत्त्व
संदीप रमेश काजल, बुरहानपुर म. प्र. ||160

36) सृजनात्मक प्रवृत्ति की द्योतक : जापानी श्याम और मंयक श्याम की कृतियाँ
डॉ० अर्चना रानी & श्रीमती अपेक्षा चौधरी, मेरठ ||161

37) भारतीय राष्ट्रीय आन्दोलन में सरिसब पाही के कर्मवीर– आश्रम का भूमिका
डॉ० गोपाल कुमार (रोसडा), गोपालगंज (बिहार) ||167

38) पुस्तकालय एवं सूचना विज्ञान के लिये थिसॉरस निर्माण समस्याएं एवं प्रारूप : ...
गोविन्द कुमार गौतम & प्रो० हेमन्त शर्मा, ग्वालियर म०प्र० ||173

39) वर्तमान समय में सेवित एवं असेवित विद्यालयों के छात्रों में शैक्षिक उपलब्धि एवं ...
डॉ० तबस्सुम नाजिम, मेरठ ||176

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

S.S's. Smt. V. U. Patil Arts & Late Dr. B. S. Desale Science College, Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

PRINCIPAL
I.S.S's. Smt. V.U. Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

२०१४ नंतर सुकन्या समृद्धी योजना, प्रधानमंत्री उज्वला गॅस योजना, गर्भवती महिला आर्थिक सहायता योजना, प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान- गर्भवती महिला आणि बालके प्रधानमंत्री राष्ट्रीय पोषण मिशन, गर्भवती महिला आर्थिक सहायता योजना, प्रधान मंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान, धनलक्ष्मी योजना, बेटी बचाओ, बेटी पढ़ाओ योजना.योजनांचा पाऊस पाडण्यात आला आहे. (https://www.hindiyojana.in) उज्वला गॅस योजनेचे वास्तव माध्यमांनी पुढे आणले आहेच. अनेक योजना फक्त जाहिरातवजा आहेत. या सर्व योजनांमध्ये स्त्रियांचा विचार मुख्यतः 'गृहिणी' – जननी असाच केलेला दिसतो. धनलक्ष्मी, सुकन्या, गर्भवती, मातृत्व अशा ब्राह्मणी–पुरुषसत्ताक मूल्य चौकटीत योजनांची नावे दिली गेली आहेत. ती फक्त नावे नसून त्यात एक पेट्रनायझिंग टोन आहे, 'रक्षण कर्त्यांचा' मनोभाव आहे.

सारांश काय? सत्ताधारी हा एक जातीवर्ग आहे. त्यांची धोरणे काही व्यक्ती बदलल्या म्हणजे बदलत नाहीत, सत्ताधारी म्हणून ती कमी अधिक फरकाने सारखीच असतात. काही गटांची अधिकाधिक घातक तर काहींची उशिरा का होईना पण घातकच असतात. मूळ मुद्दा सत्ता राबविणाऱ्यांच्या विचारांचा, हितसंबंधांचा असतो. तो विचार, ते हितसंबंध जर सामाजिक सर्वहारा, राबणाऱ्या शेतकरी, शेतमजूर, कष्टकरी बहुजन स्त्रीपुरुषांच्या हिताचे असतील तर धोरणेही तशीच तयार केली जातील. अन्यथा गोरे गेले, अमुक पक्षाचे आले. हे गेले तमुक पक्षाचे आले असे फक्त राजकीय बदल होत राहतील. मुद्दा आहे सामाजिक सर्वहारा केन्द्री सत्ता प्रस्थापित करण्याचा.

संदर्भ :

१) डॉ. भोळे भा.ल.,

२) पाटील शरद, दास शुद्रांची गुलामगिरी, भाग – १, प्राज्ञ पाठशाळा प्रकाशन, वाई, १९८८ पृ.

३) प्रभाकर वैद्य, महात्मा फुले आणि त्यांची परंपरा, लोकवाङमय गृह प्रा.लि., मुंबई, १९८२, पृ.४२

४) परदेशी प्रतिमा, 'डॉ. आंबेडकर आणि स्त्रीमुक्ती', दिग्नाग प्रकाशन, पुणे, १९९६, पृ. १६

५) शासन निर्णय क्र. एन.एम.ए.-०२०६/ प्र.क्र. ३ / राऊशु –२, दि. ८ जून २००७

६) https://www.hindiyojana.in

28

शेती पुरक व्यवसायातून समूह विकास : एक अभ्यास

(विशेष संदर्भ धुळे जिल्हा)

डॉ. जितेंद्र डी. तलवारे

एम. ए. सेट पीएच.डी., अर्थशास्त्र विभाग,

एस.एस. व्ही. पी. एस. महा.धुळे

गुलाबसिंग जे. पावरा

सहा. प्राध्यापक अर्थशास्त्र,

श्रीमती वि. उ. पाटील महा. साक्री, धुळे

****

प्रस्तावना :-

कृषी व्यवसाय हा जगातील सर्व व्यवसायांपैकी एक जेष्ठ आणि श्रेष्ठ असा व्यवसाय आहे. हा व्यवसाय सुरु होण्यापुर्वी हजारो वर्षे आदीमानव हा झाडांची फळे गोळा करणे, वनस्पतीचे अवशेष गोळा करणे, धान्य गोळा करणे आणि शिकार करुन उदरनिर्वाह करीत होता आणि कामाचे वाटप केले जात होते. इजिप्तमधील नाईल नदीच्या किना-यावर स्थापन झालेल्या वसाहतीतील लोक नदी किना-याची जमीन शेती व्यवसायासाठी वापरीत असत. या लोकांना पिण्याच्या पाण्यासाठी नदीच्या पाण्याचा उपयोग करीत असत आणि पाण्याचे महत्व लक्षात घेऊन नाईल नदीवर धरण बांधले आणि त्या पाण्याचा उपयोग शेतीसाठी केला त्यामुळे शेती व्यवसायाचा विकास झपाट्याने झाला. शेतीसाठी पाणी पुरवठा आणि शेतीच्या मशागतीसाठी बैलाने ओढला जाणारा नांगर यामुळे शेती व्यवसायाला सुलभता आली व गरजेपेक्षा अधिक धान्य पिकवणे मानवाला शक्य झाले. त्यामुळे मानवाची भटकंती थांबून वसाहती वाढल्या, शहरी वसाहती अस्तित्वात आल्या. जे लोक शेती व्यवसाय करीत नव्हते ते इतर व्यवसायाकडे वळले तर काही लोक शेती व्यवसायाला पुरक व्यवसाय करु लागलेत. यातून मानवी संस्कृती उभी राहिली. आणि मानव जातीच्या प्रगतीसाठी शेती व्यवसाय हा मुळ व्यवसाय ठरला या व्यवसायावर आधारीत व्यवसायांमुळे मानवी जीवनमान पुढे उंचावू लागले.

PRINCIPAL
K.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri Dist Dhule

मानवाच्या विकासाच्या विविध अवस्थांचे विश्लेषण आणि संशोधन करतांना एक बाब सर्वच मान्य करतात की, मानवाच्या विकासा सोबत संस्कृती विकास घडून आली. या संस्कृती विकास प्रक्रियेत शेती संस्कृतीचा जन्म आधी झाला. कृषी कला मानवाला अवगत झाली आणि मानवाची भटकंती थांबली व स्थिरावली. हाताची चार बोटे अंगठयाला स्पर्धा करु शकतात हे कळल्यानंतर मानव संस्कृतीची आणि वैज्ञानिक विकासाची प्रक्रिया सुरु झाली. मानव अध्यात्मिक व भौतिक या दोन्ही क्षेत्रात प्रगती करु लागला कमी-जास्त प्रमाणात जल व्यवस्थापन व अवजारांमधील सुधारणा यामुळे शेती व्यवसाय वाढत गेला. परंतु जाती व्यवस्थेच्या रचनेमुळे आणि बलुतेदार पध्दतीमुळे शेती पुरक ग्रामीण अर्थव्यवस्था स्थिरावली. मध्ययुगीन कालखंडात सरंजामशाही व्यवस्थेमुळे प्रत्यक्ष शेतावर राबणारा शेतकरी शोषित ठरला आणि शेती सोबत अर्थव्यवस्थेला अवकळा आली.

शेती आणि विज्ञान व तंत्रज्ञान :-

युरोपातील प्रबोधन प्रक्रियेमुळे विज्ञान क्षेत्रात क्रांतीकारी शोध लागले. त्याचा प्रभाव आणि परिणाम समाज व्यवस्थेच्या सर्व अंगावर झाला आणि विज्ञान क्रांतीसोबत औद्योगिक क्रांती होऊन अर्थव्यवस्थेचे एकूण स्वरुपच बदलले. त्यामुळे आपो-आप ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि प्रामुख्याने शेती व्यवस्था बदलली भांडवलशाही विकासा सोबत उद्योगधंदे विकसित झालेत पण शेती उद्योगाकडे फारसे लक्ष सुरुवातीला दिले गेले नाही. त्यामुळे वैज्ञानिक प्रगती होऊन देखील तिचा अधिकाधिक उपयोग युध्द साहित्य, कापड उद्योग, इत्यासाठी जास्त झाला.

देशाच्या लोकसंख्येत झपाट्याने वाढ होत गेली आणि विकसनशील देशांमध्ये अन्नधान्यांची भीषण परिस्थिती निर्माण झाली. भारताला या परिस्थितीला मोठया प्रमाणावर तोंड दयावे लागले त्या काळातच वेगवेगळ्या देशातील राज्यकर्ते, अर्थतज्ञ आणि शास्त्रज्ञ यांचे शेती व्यवसायाकडे लक्ष गेले त्यातूनच हरित क्रांती घडू शकली, श्वेत क्रांतीने हरीत क्रांतीला बळ दिले आणि लहान शेतकरी काही प्रमाणात बळकट झाला. विज्ञान क्षेत्रात लागलेले शोध, कृषी तंत्रज्ञानातील परिवर्तने, नविन बियाणे, विद्यूतीकरण, नवतंत्रज्ञान, नवनवीन खतांच्या जाती यामुळे युरोपात आणि ब-या प्रमाणात भारतात शेती व्यवसाय पुरक गोष्टी घडून भारत आणि जग अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वावलंबी ठरु लागला. सन १९५०-५१ पासून आर्थिक नियोजनाला सुरुवात झाली.या नियोजनामध्ये शेती व शेती उत्पादनात वाढ यांना खूपच महत्व देण्यात आले. त्याचा परिणाम होऊन शेती उत्पादनामध्ये हळुहळू सुधारणा होऊ लागली. १९६२ पासून शेती उत्पादनात [illegible] वाढ होऊ लागली. याचे कारण म्हणजे शेतीसाठी [illegible] येणाऱ्या जमिनीत हळुहळू वाढ होऊ लागली, दर हेक्टरी [illegible] वाढ होऊ लागली. देशात शेती आणि शेती पुरक [illegible] अधिक प्राधान्य दिले त्यामध्ये डेअरी व्यवसायाला अधिक [illegible] देण्यात आले. तसेच पोल्ट्री व्यवसाय, मधमाशी पालन [illegible] मत्सपालन व्यवसाय यासारखे अनेक उद्योग आणि त्या[illegible] शेती उद्योग आणि तंत्रज्ञान विकसित झाले त्यामुळे [illegible] पुरक व्यवसाय उपलब्ध झाल्यामुळे शेती पुरक लघु उद्योगा[illegible] मिळाली सहकार चळवळीने ग्रामीण भागात सहकारी [illegible] साखर कारखाने, दुग्ध उद्योग, सुतगिरणी सारखे प्रकल्प [illegible] झालेत.

शेती आणि शेती पुरक व्यवसाय :-

धुळे जिल्हयात शेती बरोबर शेती पुरक व्यवसा[illegible] केला जातो. शेती पुरक व्यवसायात मधमाशी पालन [illegible] मत्स्य पालन व्यवसाय, कुक्कुटपालन व्यवसाय,दुग्ध व्यव[illegible] पालन व्यवसाय केले जातात. या पुरक व्यवसांमूळे शे[illegible] उत्पन्नात वाढ होण्यास मदत होते. हे पुढील प्रमाणे [illegible]

मधमाशी पालन व्यवसाय :-

भारतीय शेतकरी आपल्या शेतात आधुनिक [illegible] वापर करुन कृषी उत्पादनात वाढ करणा-यासाठी [illegible] आहे. परंतु शेतातील परागीभवन घडवून आणणा-या [illegible] अभावामुळे उत्पादीत मालाची गुणवत्ता समाधानका[illegible] त्यामुळे परागीभवनासाठी पाळीव मधमाशीचा वापर [illegible] उत्पादन वाढविता येते. याचे उदाहरण म्हणजे इस्[illegible] शेतक-यांनी मधमाशाच्या पालन व्यवसायातून शेती [illegible] क्रांती घडवून आणली. शाश्वत कृषी विकासात तंत्रज्ञा[illegible] करुन दर हेक्टरी पिकांची उत्पादकता वाढवली त्या[illegible] शेती पुरक व्यवसाय देखील केला मधमाशी पालन [illegible] ३००० मेट्रीक टन मधा बरोबर शेती मालाची उत्पाद[illegible] मालाचा दर्जा उंचावला. शेती पिकांमध्ये मधमाशी[illegible] केल्यामुळे कृषी उत्पादन वाढून प्रत्येकी वर्षी इस्[illegible] मिलियन डॉलरचा फायदा होतो. धुळे जिल्हयात देखील [illegible] पालन व्यवसाय शेतकरी करीत आहेत. त्यामुळे शेती [illegible] दर्जा उंचावण्यास मदत होत आहे.

मत्स्य पालन व्यवसाय :-

धुळे जिल्हयात फक्त भूजल मत्स्य व्यवसाय के[illegible] ४८५ कि.मी. लांबीच्या ८ महत्वाच्या नदया व [illegible] पांझरा, अनेर, करवंद, इत्यादी मध्यम प्रकल्प व तलावा[illegible] केली जाते. २०१६-१७ या वर्षात मत्स्य पालन व्यवसा[illegible] जिल्हयाला ६२१०.०० लाख रु. किंमतीचे २०७० मे.[illegible] मत्स्य उत्पादन झाले. व या व्यवसायाची जवळ जवळ [illegible]

I.S.S's. Smt. V.U. Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule
PRINCIPAL
I.S.S's. Smt. V.U. Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

कुटुंबे गुंतलेले आहे. त्यामुळे त्यांच्या उत्पन्नात वाढ होऊन एकूण उत्पादनात वाढ होण्यास मदत होत आहे.

कुक्कुट पालन व्यवसाय :-

जिल्हयातील अत्यल्प भूधारक, अल्प भुधारक शेतक-यांच्या उत्पन्नात वाढ होण्यास शेती पुरक व्यवसायात कुक्कुटपालन व्यवसाय हा शेती पुरक व्यवसायाय असल्यामुळे या व्यवसायासाठी जिल्ह्यातील बँका आणि वित्तीय संस्थेकडून कर्ज पुरवठा केला जातो. हा व्यवसाय अतिशय सोपा आणि कमी खर्चात कमी जागेत केला जातो. त्यामुळे हा व्यवसाय जिल्हयात साक्री तालुक्यातील शेतकरी मोठया प्रमाणात करतांना दिसून येतात त्यामुळे त्यांच्या उत्पन्नात वाढ होण्यास मदत होत आहे. म्हणून या व्यवसायाला विशेष महत्व आहे.

दुग्ध व्यवसाय :-

भारत हा जगात ७० दशलक्ष टन दुध उत्पादन करुन प्रथम क्रमांकाचा देश झाला. तर महाराष्ट्र दुध उत्पादनासत ७ व्या क्रमांकावर आहे धुळे जिल्हाचा विचार केला तर धुळे हा दुधाचा जिल्हा म्हणून प्रसिध्द् आहे. जिल्हयात एकूण १२५ दुग्ध विकास सहकारी संस्था आहेत. या संस्थेमार्फत जिल्हयात दुधाचा पुरवठा केला जातो. शेती पुरक व्यवसायात सर्वात अधिक प्राधान्य या व्यवसायाला आहे. त्यामुळे या व्यवसायाला विशेष महत्त्व आहे.

शेळी पालन व्यवसाय :-

शेती पुरक व्यवसायात शेळी पालन व्यवसायात जे शेतकरी लघु आणि माध्यम आहेत. त्यांना हा व्यवसाय करता येतो. हा व्यवसाय करण्यासाठी कमी भांडवल लागते. तसेच उत्पन्नाची प्राप्ती लवकर होते. त्यामुळे जिल्हयात हा व्यवसाय देखील मोठया प्रमाणात केला जातो.

निष्कर्ष :-

शेतीमध्ये सुधारीत बियाणे, विजेचा पुरेसा पुरवठा, जल व्यवस्थापन आणि नियोजन, संपर्क यंत्रणेचा विकास, पतपुरवठासाठी योग्य उपाययोजना, पायाभूत सुविधा, सेंद्रीय शेतीचा पुन्हा प्रयोग करण्यासाठी दुरदृष्टी व इच्छाशक्तीचा अवलंब करुन दृढनिर्धारात्मक योजना आणि धोरणाची आखणी करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे समृद्ध विकास घडून येईल. एकूण समाजाचे चित्र बदलावयाचे असेल तर विज्ञाननिष्ठ मूल्याचा स्विकार करुन विकासाची कास धरली तर सर्वांगीण आणि सर्व अंगाला न्याय देणारा विकास होईल म्हणजेच समुहाचा विकास झाला असे होईल व न्यायधिष्ठित आणि ज्ञाननिष्ठित समाज व्यवस्थेचे स्वरुप साकार होईल. परंतु भारतीय समाजाचा अभ्यास करणारे शास्त्रज्ञ मात्र उपाशी लोकसंख्येमुळे चिंतित आहेत.

उपाययोजना:-

वैज्ञानिक प्रगतीमुळे उत्पादनात मोठया प्रमाणात वाढ झाली पण उत्पादन वाढीच्या प्रक्रियेला आणि वेगालाही मर्यादा असते. भारतासारख्या कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था असलेल्या देशात Agro based Industries विकसित होणे अत्यंत आवश्यक आहे. शेती पुरक व्यवसाय आणि शेतीचा कच्चा माल पक्का करणारी यंत्रणा उभारणे आणि शेती मालाला बाजारपेठा आणि योग्य भाव मिळवून देणे अगत्याचे आहे. त्यासाठी धोरणात्मक पातळीवर मुलभूत बदल होण्याची आवश्यकता आहे. L.P.G. च्या द्वारे नवे भांडवलशाही पुन्हा दार ठोठावते आहे. सेझ प्रयोग, शेती आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला मारक ठरत आहे. १९९१ नंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेने आपली कूस बदलली व आर्थिक बदलातून मानव विकास निर्देशकाला अधिक महत्व देण्यात आले. परंतु त्याची फळे मात्र बांध्यावरील शेतक-याला अद्याप मिळालेली नाहीत. उलट शेतकरी आत्महत्या करतो. हा प्रकार रोज ऐकतो आहेत.

समाजातील मोठया प्रमाणात वाढणारी प्रचंड विषमता, संपत्तीचे थोडया लोकांच्या हातातील केंद्रीकरण आणि दुस-या बाजूस अन्नधान्याचा पुरेसा साठा नाही आणि धान्यापासुन दारु आणि इथेनॉल तयार करण्याची प्रवृत्ती, महामंदीचे चटके यामुळे राज्यकर्ते यांच्यात विसंगती जास्त आहे. मानव विकास म्हणजेच त्यांच्यासाठी रोजगार उपलब्ध होणे, बचत गट सारख्या योजनातून महिला आणि दुर्बल घटकांचे आर्थिक सक्षमीकरण घडविले जात आहे. ग्रामसभेद्वारे गावाची व्यवस्था बदलणे देखील आवश्यक आहे. परंतु Agro base Industries बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे याचे भविष्य राहील का ? यासाठी जागृती आणि जागृतीतून विकास घडून आला तर समृध्द भारताचे स्वप्न साकार होऊ शकेल.

संदर्भ सुची :-

१) डॉ. रामचंद्र साबळे - 'कृषी घटक', अनमोल प्रकाशन पुणे २१ जानेवारी २०१६ पृ. ०१

२) दत्ता देशकर - 'स्वयंपुर्ण शेती एक नवा दृष्टीकोन' समर्थ धुळे जिल्हा -२०२० पृ.४८२

३) डॉ. राजेंद्र सरकाळे- कृषी 'सजिवनी' जगातील आधुनिक शेती तंत्र ' सुनिधी पब्लिशर्स पुणे सप्टेंबर- २०१४ पृ. ३९

४) विवेक सोनवणे- शेती पुरक व्यवसाय केले तरच शेती टिकेल. दै. सामना १२ नोव्हेंबर २०१८

५) डॉ. बी. एल माथुर- 'कृषी अर्थशास्त्र' अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस नवी दिल्ली - २००९

६) डॉ. एस. जे. गोरे - 'कृषी अर्थशास्त्र' वर्षा पब्लिकेशन नांदेड - २०१८

७) डॉ. राजेंद्र सरकाळे- कृषी 'सजिवनी' जगातील आधुनिक शेती तंत्र ' सुनिधी पब्लिशर्स पुणे सप्टेंबर- २०१४

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule

MAH MUL 03051/2012
ISSN: 2319 9318

विद्यावार्ता

Peer Reviewed International Refereed Research Journal
Issue-33, Vol-07 January to March 2020

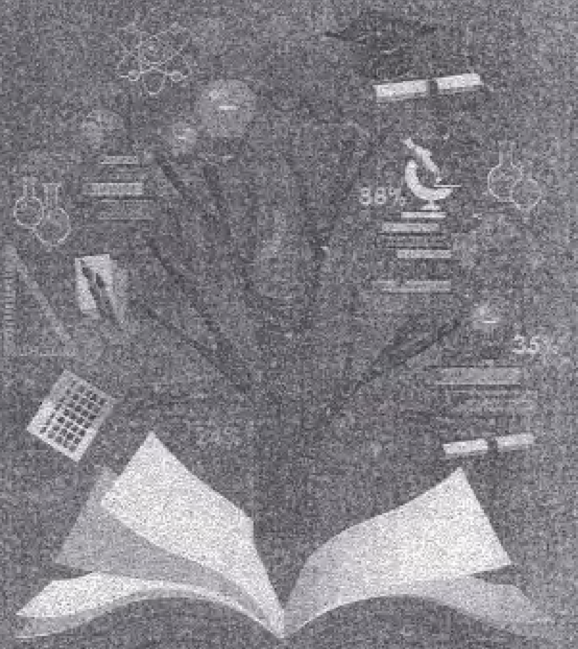

T.S.S's Smt. V.U. Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College, Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule

14) स्मरण प्रतिमानाची माध्यमिक स्तरावर परिणामकारकता— एक प्रायोगिक अध्ययन
आर. एम. माणुसमारे ||56

15) संत तुकारामांच्या अभंग रचनेचे मूल्यमापन
डॉ. गुंफा पाटीलबा कोकाटे, बेलापूर ||59

16) साहित्योपासक : श्री संत अच्युत महाराज
प्रा. साजिद के. शाह, अकोला ||64

17) शेतीविषयक धोरणांचा बदलता आलेख: शेती भाडे तत्वावर?
प्रा. प्रतिमा परदेशी ||68

18) संत तुकारामांचे अंधश्रध्दा निर्मूलनाचे कार्य
सूर्यकांत वरकड, अहमदनगर ||70

19) महात्मा गांधीजीचे राजकिय विचार
प्रा. डॉ. महादेव मुंडे, जि.बीड ||73

20) कृषी आणि कृषी वित्त पुरवठा : एक अभ्यास (विशेष संदर्भ धुळे जिल्हा)
डॉ. जितेंद्र डी. तलवारे, गुलाबसिंग जे. पावरा, धुळे ||75

21) विदर्भातील लोकनाटय दंडार
ज्योती वासुदेव बांन्ते, नागपूर ||78

22) मध्य प्रदेश में सहरिया जनजातियों की सामाजिक आर्थिक विकास की स्थिति
डॉ. योगेश्वर प्रसाद बघेल, जॉजगीर चाम्पा ||81

23) समकालीन हिन्दी महिला कहानीकारों की कहानियों में स्त्री चेतना एवं संवेदना के ...
दुर्गेश शोध छात्र, झांसी ||89

24) सूर्यकांत त्रिपाठी 'निराला' के काव्य में प्रगतिशील चेतना
डॉ. नेमीचंद कुमावत, भीलवाड़ा ||93

25) स्त्री विमर्ष : हिंदी सिनेमा
प्रा.डॉ. माधव सुभाषराव पाटील, परभणी ||102

26) एडल्टरी (धारा ४९७) पर सुप्रीम कोर्ट के फैसले का सामाजिक प्रभाव
डॉ. शारदा दुबें, डॉ. दुर्गा बाजपेयी, बिलासपुर ||104

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

PRINCIPAL
K.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule

रामराज्याची संकल्पना :-

गांधीजीच्या सत्याग्रहाचा मार्ग रामराज्य प्रस्थापना करण्यासाठी होता. आधुनिक राज्य ही केंद्रीकरण आणि हिंसा यावर उभारलेले आहे. वस्तुतः राज्याने किमान कार्य करावी. सत्तेचे विकेंद्रीकरण व्हावे. ग्रामीण स्वायत्तता प्रस्थापित व्हावी. सत्य अहिंसा राज्याचे घटक असावे अशा आदर्श राज्याच्या मांडणीत गांधीजीनी रामराज्याचे विचार व्यक्त केले आहेत. रामराज्य प्रस्थापित होणे म्हणजे गांधीजीच्या मते "स्वार्थाचा अंत होऊन धर्म, न्याय यांची प्रस्थापना होणे किंवा स्वार्थी सत्तेचे रूपांतर न्याय, सत्य यात होणे होय "[६] म्हणून गांधीजीने रामराज्याची संकल्पना मांडताना राज्याला न्यायबुध्दीचा आधार, अन्यायाने सत्ता उपभोगणे अशक्य आहे, रामराज्यात लोकशाहीला प्राधान्य असणार, पण भाडवलशाहीला विरोध इत्यादी घटकावर रामराज्य निर्माण होईल व प्रस्थापित होईल अशा विचार गांधीजीने मांडलेला आहे.

समारोप :-

गांधी विचारांचे राजकीय विचार मंथन केल्यानंतर हे लक्षात येते की, भारताला भावी काळात गांधीवाद अनुसरण्याखेरीज गत्यंतर नाही. सर्वसामान्य लोकांना स्वराज्याचा आशय त्यांनी विशद केला त्याचे आधुनिक स्वरूप मांडले आहे. राजकारणाचे आध्यात्मिकरण ही गांधीजींच्या राजकीय विचाराची देणगी आहे. धर्माला राजाकरणापासून वेगळे करता येत नाही. हा त्याचा विचार राजकारणाचे उद्‌बोधन करणारे करावयला लावणारा आहे. गांधीजीने स्त्री-पुरूष समानतेसह सर्व प्रकारच्या समतेचा त्यांनी आग्रह धरला आहे. स्वराज्याची प्रस्थापित झाल्यास समताधिष्टीत समाज रचना त्यांना आपेक्षीत असून शोषीत व शोषक राज्यात असणार नाहीत. स्वराज्य हे सर्व जनतेचे आणि सर्व जनता स्वतःच चालवेल अशी व्यवस्था निर्माण करून रामराज्य प्रस्थापित होईल असे त्यांना वाटते.

संदर्भ :-

१. माळे भा. ल. :- आधुनिक भारतातील विचार, पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स नागापुर, तिसरी आवृत्ती जानेवारी २०१६, पृष्ठ क्र.५२२.
२. पांढरीपांडे सु.श्री., महात्मा गांधीचे "हिन्दु स्वराज्य " आणि नवे मन्वंतर, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती २ आक्टोबर २०१० पृष्ठ क्र.१८६.
३. पुर्वोक्त क्र.१ पृष्ठ क्र.५३२
४. कित्ता पृष्ठ क्र.५३३
५. कित्ता पृष्ठ क्र.५३३
६. डॉ.ढोवळे रमेश, आधुनिक भारतीय राजकिय विचारवंत विद्या बुक्स औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती २०१० पृष्ठ क्र.१५०

20

कृषी आणि कृषी वित्त पुरवठा

: एक अभ्यास (विशेष संदर्भ धुळे जिल्हा)

डॉ. जितेंद्र डी. तलवारे
एम. ए. सेट पीएच.डी., अर्थशास्त्र विभाग,
एस.एस. व्ही. पी. एस. महा.धुळे

गुलाबसिंग जे. पावरा
सहा. प्राध्यापक, अर्थशास्त्र,
श्रीमती वि. उ. पाटील महा. साक्री, धुळे.

प्रस्तावना :-

भारत हा कृषी प्रधान देश असून कृषी हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा आधारस्तंभ मानला जातो. कारण भारतीय अर्थव्यवस्था पूर्णपणे शेती आणि शेती मालावर अवलंबुन आहे.भारतातील जवळ-जवळ एकूण लोकसंख्येच्या ७० टक्के लोकसंख्या ही शेती व शेतीवर आधारीत उद्योगधंदयात गुंतली आहे. एकूण लोकसंख्येच्या ७४ टक्के लोकसंख्या खेडयात राहतात त्यांचे उपजिविकेचे मुख्य साधन शेती आणि शेतीस पुरक व्यवसाय आहेत.

धुळे जिल्हा देखील प्राचीन काळी कृषक म्हणून ओळखला जात होता. धुळे जिल्हयात एकूण धुळे, साक्री, शिरपुर, व शिंदखेडा अशा चार तालुक्यांचा समावेश असून एकूण ६८१ गावे आहेत. या जिल्हयाची जमीन हलकी, मध्यम प्रतीची व काळी कसदार या तीन प्रकारात दिसून येते. एकुण जमिनीच्या ६० टक्के जमीन हलक्या प्रतीची, २५ टक्के मध्यम प्रतीची व १५ टक्के जमीन काळी कसदार अशी प्रतवारी आहे हलक्या प्रतीची जमीन मुख्यतः धुळे व साक्री तालुक्याच्या पश्चिम भागात आहे. या प्रकारची जमीन बाजरी, खरीप ज्वारी, भूईमुग, या सारख्या पिकांसाठी उत्तम आहे. मध्यम प्रकारची जमीन जलसिंचनासाठी उपयुक्त असून ही शिंदखेडा, साक्री आणि धुळे तालुक्यातील पश्चिम भागात आहे. काळी कसदार जमीन शिरपुर तालुक्यात आहे. जिल्हयाचे जमिनीचे एकूण भौगोलिक क्षेत्र ७३२९४५ हेक्टर आहे. त्यापैकी साक्री तालुक्याचे लागवडी खालील निव्वळ क्षेत्र सर्वाधिक ४१८२२५ हेक्टर तर शिरपुर सर्वात कमी ४८७११ हेक्टर क्षेत्र आहे. जिल्हयातील शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नामध्ये वाढ झाली

PRINCIPAL
I.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule

पाहिजे त्यासाठी शेतकऱ्यांना बी- बीयाणे, खते, रसायने, शेती अवजारे (यंत्रसामग्री) खरेदी करणे, बांधबंदिस्ती करणे, विहिर खोदणे, किंवा दुरुस्त करणे, तसेच जमीन खरेदी करणे अशा अनेक कारणांसाठी राष्ट्रीयकृत व्यापारी बँकांकडून कर्जाची आवश्यकता असते आणि या बँकांमार्फत शेतकऱ्यांना कर्ज दिले जाते.

बँकांचा अभ्यास करण्याचा उददेश :-

धुळे जिल्हयातील शेतकऱ्यांना कर्ज पुरवठा करणाऱ्या राष्ट्रीयकृत बँकांचा अभ्यास करण्या मागचा उददेश पुढील प्रमाणे आहे.

१. राष्ट्रीयकृत बँकांचा अभ्यास करणे.
२. राष्ट्रीयकृत बँकांनी शेतकऱ्यांना दिलेल्या कर्ज पुरवठयाचा अभ्यास करणे.
३. धुळे जिल्हयातील मुख्य काम करणारे व सिमांतिक काम करणाऱ्या शेतकऱ्यांचा अभ्यास करणे.
४. राष्ट्रीयकृत बँकांनी शेतकऱ्यांना कर्ज पुरवठा केल्यामुळे उत्पादनात वाढ झाली किंवा नाही याचा अभ्यास करणे.
५. धुळे जिल्हयाच्या दरडोई उत्पन्नात वाढ झाली किंवा नाही याचा अभ्यास करणे.

धुळे जिल्हयातील शेतकरी :-

धुळे जिल्हयातील शेतकऱ्यांचे प्रामुख्याने मुख्य काम करणारे शेतकरी आणि सिमांतिक काम करणारे शेतकरी असे वर्गीकरण केलेले आहे. ते पुढील प्रमाणे-

धुळे जिल्हयातील शेतकरी :-

अ.क्र.	तालुका	मुख्य काम करणारे शेतकरी	सिमांतिक काम करणारे शेतकरी	एकूण
१	शिरपुर	३४९७७	३२९०	३८२६१
२	शिंदखेडा	३७९१४	२९१६	४०८३०
३	साक्री	९३३६६	७२३३	१००५९९
४	धुळे	५४३८४	५०५९	५९४४३
एकुण		२२०६४१	१८४९८	२३९१३३

संदर्भ :- जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन - २०१७

वरील तक्त्यावरुन असे लक्षात येते की, जिल्हयात शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांचे अधिक प्रमाण साक्री तालुक्यात (१००५९९) आहे. तर शिरपुर तालुक्यात (३८२६१) प्रमाण कमी आहे. तर शिंदखेडा आणि धुळे तालुक्यात या शेतकऱ्यांचे प्रमाण अनुक्रमे (४०८३०) आणि (५९४४३) आहे. तर एकूण जिल्हयात मुख्य व सिमांतिक काम करणाऱ्या शेतकऱ्यांची (२३९१३३)संख्या आहे.

धुळे जिल्हयातील राष्ट्रीयकृत बँका :-

धुळे जिल्हयात २०१६-१७ अखेर एकुण राष्ट्रीयकृत ११३ बँक शाखा कार्यरत आहेत. जिल्हयातील या बँकांमार्फत शेतकऱ्यांना दिलेले कर्ज पुढील तक्त्यात दर्शविलेले आहे.

तालुका निहाय बँक कार्यालये, संख्या व बँकांनी दिलेले कर्ज:-

अ. क्र.	तालुका	बँकांची कार्यालये असलेली गावे / शहर	राष्ट्रीयकृत बँक (संख्या)	राष्ट्रीयकृत बँकांची शाखा कार्यालये	राष्ट्रीयकृत बँकांनी दिलेली कर्जे (लाख रु.)
१	शिरपुर	०९	१३	२३	१७३५८
२	शिंदखेडा	१०	०९	१८	१७५१२
३	साक्री	१५	०८	१८	१४१२५
४	धुळे	१९	२०	५४	१६०९२
एकुण		५३	५०	११३	६५०८७

संदर्भ - सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया धुळे वार्षिक अहवाल सन (२०१७)

वरील तक्त्यावरुन असे लक्षात येते की, धुळे जिल्हयात २०१६-१७ अखेर एकुण ११३ बँकांच्या माध्यमातून जिल्हयातील शेतकऱ्यांना शेतीसाठी कर्ज पुरवठा करण्यात आला. त्यामध्ये शिंदखेडा तालुक्याला सर्वात जास्त म्हणजे १७५१२ लाख रुपये कर्ज दिलेले आहे तर सर्वात कमी कर्ज साक्री तालुक्याला १४१२५ लाख रुपये दिलेले आहे. तर शिरपुर आणि धुळे तालुक्याला अनुक्रमे १७३५८ आणि १६०९२ लाख रु. कर्ज दिलेले आहे.

जिल्हयाचे दर हेक्टरी उत्पादन :-

धुळे जिल्हयातील शेतकरी विविध पिकांची लागवड करतात. लागवडीनंतर त्यांना दर हेक्टरी एकूण उत्पादन २०१६-१७ मध्ये पुढील प्रमाणे प्राप्त झाले आहे हे दर्शविलेले आहे.

मुख्य पिकांचे दर हेक्टरी उत्पादन :-

अ. क्र.	पिकांचे नाव	प्रती हेक्टरी उत्पादन	एकूण उत्पादन मे.टन	मागील वर्षाच्या (२०१५-१६) तुलनेत शेकडा वाढ / घट-
१	बाजरी	७८८	८०४	२५.२३
२	ज्वारी	१६२३	४०२	७४.२१
३	मका	२९२५	२०४३	१०९.९९
४	हरभरा	१०१३	३२१	६४.८६
५	तूर	५२०	७६	२८०.६२
६	मुग	५१३	६५	११७.४५
७	भुईमुग	७६४	११५	१०२.३२
८	तांदुळ	२३१२	१५३	१८२.५२
९	गहु	२०५७	८९४	५०.२५
१०	उडीद	५१४	२६	-५.२६
एकुण				

संदर्भ :- जिल्हा कृषी अधिक्षक कार्यालय धुळे (२०१७)

PRINCIPAL
K.S.S's. Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

वरील तक्त्यावरुन असे लक्षात येते की, जिल्हयात विविध [illegible] लागवड केली जाते. या विविध पिकांमध्ये सर्वात अधिक [illegible] उत्पादन मकाचे (२९२५) घेतले जाते. तर मुग या पिकाचे [illegible] कमी प्रमाणात (५१३) घेतले जाते. तसेच एकुण उत्पादन [illegible] मकाचे (२०४३) मे.टन. घेतले जाते. तर पुढील पिकाचे [illegible] अल्प प्रमाणात (२६) मे.टन घेतले जाते. तसेच मागील [illegible] तुलनेत या पिकांमध्ये उडीद पिकांचे उत्पादन हे (-५.२६) [illegible] दिसुन येते.

[illegible] उत्पन्न व दरडोई उत्पन्न :-

धुळे जिल्हयाचा उलाढालींचा परिणाम जिल्हा पुरताच [illegible] नसल्याने संबंधित जिल्हयाला बाहेरुन प्राप्त होणारे व संबंधित [illegible] बाहेर जाणाऱ्या उत्पन्नाचे मोजमाप करणे शक्य नसल्याने [illegible] पध्दती (Income Originating Approach) या [illegible] अवलंब करुन जिल्हा स्तरावरील उत्पन्नाचे अंदाज घेण्यात [illegible] त्यानुसार धुळे जिल्हयाचे चालु किमंतीनुसार सन २०१६- [illegible] निव्वळ जिल्हा उत्पन्न १७०४९ कोटी रुपये इतके आहे. धुळे [illegible] चे दरडोई जिल्हा उत्पन्न रुपये ८५७०६ कोटी रु. इतके असून [illegible] दरडोई जिल्हा उत्पन्नाचा विचार करता धुळे जिल्हयाचा राज्यात २१ [illegible] क्रमांक लागतो. आणि २०१६- १७ चे धुळे जिल्हयाचे एकू ण निव्वळ जिल्हा उत्पन्न ९६९३ कोटी रुपये आहे.

निष्कर्ष :-

पिक घेतांना आपण कोणती पिके घेतल्यास आपल्यास अधिक फायदा होऊ शकतो याचा विचार करुन शेती अधिक समृध्द् केली तर लाचारीने जीवन जगणे, कर्जबाजारी राहणे, व आत्महत्या करणे या संकाटातून आपण निश्चितच सोडवणूक करु शकतो. धुळे जिल्हयासारख्या कृषी व अनियमित पावसामुळे अशा प्रकारची खरी गरज आहे. तसेच शेतकऱ्यांना वेळेवर व पुरेसे कर्ज उपलब्ध झाले तर नक्कीच शेती उत्पादनात आणि शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नातत वाढ घडून येईल. आणि त्यांचे राहणीमान उंचावण्यास मदत होईल व देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होऊन दरडोई उत्पन्नात वाढ होईल आणि देशाच्या आर्थिक विकासात या क्षेत्राचे महत्व अनन्य साधारण राहील.

उपाय योजना :-

खुल्या आर्थिक धोरणामुळे शेती उत्पादनास जागतिक बाजारपेठ उपलब्ध झाली आहे. उत्पादन तंत्रज्ञानामध्ये बरीच प्रगती झाली आहे. त्यामुळे नियोजबध्द् शेती, पाण्याचा काटकसरीने वापर, सेंद्रीय शेतीचा अवलंब आणि शेती पुरक व्यवसाय केला पाहिजे तसेच शेतकऱ्यांना कर्जमाफी देण्यापेक्षा कर्ज परतफेड करण्याची क्षमता वाढविण्याची योजना केली पाहिजे.

संदर्भ सूची :-

१. डॉ.रामचंद्र सावळे - 'कृषी घटक', अनमोल प्रकाशन पुणे २१ जानेवारी २०१६ पृ. २४०
२. दत्ता देशकर - 'स्वयंपुर्ण शेती एक नवा दृष्टीकोन' समर्थ धुळे जिल्हा २०२० - पृ. ४८२
३. डॉ. राजेंद्र सरकाळे 'कृषी संजिवनी' जगातील आधुनिक शेती तंत्र' सुनिधी पब्लिशर्स पुणे सप्टेंबर १४ पृ.३९
४. सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया धुळे वार्षिक अहवाल (२०१७)
५. जिल्हा कृषी अधिक्षक कार्यालय धुळे (२०१७)
६. आर्थिक व सामाजिक समालोचन धुळे- (२०१७)

❑❑❑

K.S.S's. Smt. V.U. Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College, Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule
PRINCIPAL
K.S.S's. Smt. V.U. Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon
Sponsored

Samata Shikshan Sanstha, Pune's
Dr. Babasaheb Ambedkar College of Social Work, Morane, Dhule - 424002 (Maharashtra)
(NAAC Accredited 'B Grade ISO Certified)
Organizes

One day Interdiscipinary National Seminar
On

DR. B. R. AMBEDKAR'S THOUGHTS ON WOMEN EMPOWERMENT

11th January 2020

EDITORIAL BOARD

Dr. Jalindar Adsule.(Principal).
Dr. Farida Khan
Dr. Dileep Ghongade
Dr. Raghunath Mahajan
Prof. Gopal Nimbalkar
Prof. Rachna Adsule

Dr. Babasaheb Ambedkar College of Social Work, Morane, Dhule - 424002 (Maharashtra)
www.drbacsw.org Email : msw_college@rediffmail.com

S.S's. Smt. V. U. Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

PRINCIPAL
S.S's Smt. V. U. Patil Arts &
Late Dr. B.S. Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

Scanned by CamScanner

महिला सक्षमीकरण: राजा राममोहन रॉय, महात्मा फुले व डॉ. आंबेडकर यांचे योगदान

प्रा. शरद बाबुराव सोनवणे
सहाय्यक प्राध्यापक- राज्यशास्त्र विभाग, श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व कै. डॉ. भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय, साक्री, जि. धुळे.(महाराष्ट्र)

प्रस्तावना :-

समकालीन कालखंडात जगातील बहुतेक देशांमध्ये महिला सबलीकरणाच्या दृष्टिकोनातून अनेक प्रकारचे प्रयत्न होताना दिसत आहे. भारतात महिला समक्षीकरणाच्या दिशेने महात्मा जोतिबा फुले व क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांनी खऱ्या अर्थाने पहिले पाऊल टाकले. पुण्यातील भिडेवाड्यामध्ये १८४८ साली मुलींसाठी पहिली शाळा सुरु करुन फुले दांपत्याने स्त्रीदास्य मुक्तीची चळवळ सुरु केली.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतात स्त्रियांना न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि अधिकार देण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कायद्याला महत्व दिले. त्यामुळेच आज विविध क्षेत्रांमध्ये स्त्रिया पुढे येतांना दिसत आहेत. परंतू आजही महिलांचे दमण, पिळवणूक व स्त्रियावरील अन्याय -अत्याचाराचे प्रमाण कमी झालेले नाही. आजही स्त्रियांना समाजामध्ये दुय्यम स्थान दिले जाते. संपुर्ण समतेने व न्यायाने स्त्रियाशी वागले जात नाही. म्हणूनच महिला समक्षीकरणाची संकल्पना आणि त्याचा सामाजिक आर्थिक व सांस्कृतिक आशयाचा परामश घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधपत्रात केला आहे.

महिला सक्षमीकरणाचा अन्वयार्थ :

महिला सक्षमीकरण ही स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने विकासाच्या संधी उपलब्ध करुन देणारी प्रक्रिया आहे. लिंगभेदावर आधारित विषमतापूर्ण समाजव्यवस्था नष्ट करुन स्त्री-पुरुष समानता निर्माण करणे व स्त्रियांना जिवनाच्या सर्व क्षेत्रात प्रतिनिधीत्व व प्रतिष्ठा मिळवून देणे हे या प्रक्रियेचे स्वरुप आहे. महिला सक्षमीकरणाची प्रक्रिया स्त्रियांना आत्मनिर्भर व स्वावलंबी बनण्यासाठी पोषक अशी समाजव्यवस्था निर्माण करण्याच्या दिशेने संथपणे का होईना पण निश्चितपणे वाटचाल करीत आहे. पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये पूर्वीपासून स्त्रियांची उपेक्षा झालेली आहे. त्यामुळे स्त्रियांचा विकास झालेला नाही. 'लिंगभेद आणि शोषणावर आधारित सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक व्यवस्था बदलुन स्त्रीला पुरुषांच्या बरोबरीने प्रगती आणि विकासाच्या समान संधी उपलब्ध करुन देणारी व्यवस्था निर्माण करण्याशी महिला सबलीकरणाची प्रक्रिया संबंधित आहे.' [१] दुसऱ्या शब्दात सांगायचे झाले तर महिला सक्षमीकरण हे स्त्रियांना सामाजिक स्वातंत्र्य, राजकीय आणि आर्थिक धोरण निश्चितीमध्ये भागिदारी तसेच समान कामासाठी समान वेतन आणि कायद्याचे संरक्षण व अधिकारांची प्राप्ती यांच्याशी संबधित आहे. अर्थात महिला सक्षमीकरणाच्या राष्ट्रीय धोरणाचा उद्देश स्त्री-पुरुष विषमता नष्ट करणे, स्त्रियांना विकासाच्या संधी उपलब्ध करुन देऊन त्यांना स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण करणे आणि देशाचे नीतिनिर्धारण व विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये स्त्रियांचा सहभाग वाढवणे हा आहे.

स्त्रीवादी चळवळीच्या असा आक्षेप आहे की, प्राचिन व वर्तमान समाजामध्ये स्त्रियांना लिंगभेदामुळे अन्याय सहन करावा लागलेला आहे व तो आजही चालूच आहे. ऐतिहासिक दृष्ट्या स्त्रीवादी चळवळीच्या कालानुक्रमे पुढील मागण्या राहिलेल्या आहेत. १) स्त्रियांच्या अधिकारांना मानवी हक्कांच्या श्रेणीत ठेवण्यात यावे. २) संपुर्ण सामाजिक क्षेत्रात स्त्री-पुरुष समानता असावी आणि ३) स्त्रियांना पारंपारिक परावलंबित्वापासून मुक्त करण्यात येऊन स्त्रीत्वाची (womanhood) नविन व्याख्या करण्यात यावी. [२]

महिला सक्षमीकरणाचा सामाजिक-आर्थिक व सांस्कृतिक परामर्श :

जीवशास्त्रीय दृष्ट्या स्त्री-पुरुषांमध्ये काही नैसर्गिक भेद आहेत. परंतु 'लिंग' (Gender) या संज्ञेशी अनेक सांस्कृतिक पैलू व अर्थ जोडले गेले आहेत. मूलत: नैसर्गिक भेदांमुळेच समाजात स्त्रीच्या दुय्यम दर्जाचे समर्थन केले जाते. जीवशास्त्रीय कारणांचा आधार घेवुन शोषणाच्या अनेक प्रकारांना तत्वज्ञानाचा मुलामा चढविला जातो. नैसर्गिक आणि अपरिवर्तनीय घटनांमुळे शोषण अटळ आहे असे सांगीतले जाते. जातीव्यवस्था तसेच वर्णव्यवस्था ही शोषणाची उदाहरणे म्हणुन सांगता येतील. दोन्ही व्यवस्थांमध्ये काही विशिष्ट वर्गीय, लोकांना जन्मत: श्रेष्ठ मानले गेले आहे. तसेच त्यांच्याजवळ विशेष बुध्दीमत्ता आणि कौशल्य आहे अशी धारणा समाजात जाणीवपुर्वक निर्माण करण्यात आली. अशाच जीवशास्त्रीय आधारावर शतकानुशतकांपासून स्त्रीवर्गाच्या होत असलेल्या शोषणाचे समर्थन केले जात आहे. त्यामुळे अशा जीवशास्त्रीय समर्थनाला आव्हान देणे गरजेचे आहे. [३] स्त्रिया हजारो वर्षापासून उपेक्षित व पराधीन जीवन जगत आहेत. रामायण, महाभारत यासारख्या प्राचीन धर्मग्रंथांमध्ये देखिल स्त्रियांच 'स्वत्व' कोठेही आढळत नाही. त्यांनी आपले 'स्वत्व' पुरुषांमध्येच शोधण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसते. प्राचीन काळापासून पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेने स्त्रियांना केवळ बंधनात ठेवले. मनुस्मृतीमध्ये एकेठिकाणी स्त्रियांना पुजनिय मानुन म्हटले आहे की,

'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवत:।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफला: क्रिया:

म्हणजेच ज्या कुलामध्ये पिता, पति इत्यादिकांच्या द्वारा स्त्रियांची पूजा होत असते तेथील देवता प्रसन्न होतात व ज्या ठिकाणी त्यांची पूजा होत नाही, तेथील देवता रहात नसल्यामुळे यज्ञादि सर्व क्रिया निष्फळ होतात. [४] याच मनुस्मृतीमध्ये स्त्रियांना स्वातंत्र्य नाकारतांना पुढे असे म्हटलेले आहे की,

'पिता रक्षती कौमारे भर्ता रक्षती यौवने।

Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304
Scanned by CamScanner

रक्षन्ति स्थिविरे पुत्रा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति

याचा अर्थ विवाहाच्या पूर्वी पित्यानें स्त्रियांचे रक्षण करावें. त्यानंतर पतीनें त्यांचे संरक्षण करावें व पतीच्या मागे पुत्रांनी रक्षण करावें. सारांश कोणतीही स्त्री स्वातंत्र्यास योग्य नाही.[५] यावरुन असे स्पष्ट होते की, स्त्री ही अबला असून ती स्वातंत्र्य देण्यास पात्र नाही असे उघड-उघड प्रतिपादन मनुस्मृतीमध्ये करण्यात आलेले आहे. एकंदरीत हजारो वर्षांपासुन स्त्रियांच्या वाट्याला असे दयनिय जीवन आलेले आहे. स्त्रियांची या दास्यत्वातुन मुक्तता करण्यासाठी १९ व्या, २० व्या शतकात जे प्रयत्न होऊ लागले त्यामागे अनेक चळवळी, सामाजिक संस्था, समाजसुधारक व स्त्री-मुक्ती विषयी कणव असणाऱ्या सर्वांचे महत्वपूर्ण योगदान लाभलेले आहे. त्यांच्यामुळेच सतीप्रथा, बालविवाह, विधवापुनर्विवाह, स्त्री-शिक्षण, महिला संघटना यासंबंधी कायदे संमत होत गेले आणि स्त्री मुक्ती व महिला सक्षमीकरणाच्या दिशेने वाटचाल सुरु झाली.

राजा राममोहन रॉय, महात्मा फुले व डॉ. आंबेडकरांचे स्त्रीदास्य मुक्तीसाठीचे कार्य :-

१९ व्या शतकापर्यंत सामाजिक क्षेत्रात स्त्री ही बंदिस्त होती तिचे पूर्णत्व हे तिच्या पतीवर म्हणजेच पुरुषावर अवलंबुन होते. यामुळे पतीच्या निधनानंतर स्त्रियांना सती जावे लागत होते. स्त्रियांच्या जीवनावर क्रुर आघात करणारी ही अमानुष प्रथा कायद्याने बंद करण्यासाठी व स्त्रियांना जीविताचे स्वातंत्र्य देण्यासाठी बंगालमधील थोर समाजसुधारक व भारतीय प्रबोधन चळवळीचे अग्रदूत राजा राममोहन रॉय यांनी आवाज उठवला. त्यांच्यात प्रयत्नामुळे इंग्रजांच्या राजवटीत 'सन १८१८ मध्ये बंगालचे प्रांतिक राज्यपाल विल्यम बेंटिक यांनी बंगाल प्रांतात सतीबंदी केली आणि भारताचे गव्हर्नर जनरल झाल्यावर ४ डिसेंबर १८२९ मध्ये त्यांनी सर्व भारतासाठी सतीबंदीचा कायदा केला.'[६] १९ व्या शतकात स्त्री-मुक्तीच्या दिशेने पडलेले हे पहिले पाऊल होते. स्त्रियांच्या दमनाची व दुय्यमत्वाची कारणीमांसा करतांना महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी स्त्रियांचे अज्ञान व पुरुषांचा कावेबाजपणा यामुळे स्त्रिया पराधीन बनल्याचे सांगितले, ते म्हणतात, स्त्रियांची जात फार अबला असल्याने, या लोभी व धाडसी पुरुषांनी मोठी कावेबाजी करुन कोणत्याही कामामध्ये स्त्रीजातीची संमती घेतल्याशिवाय एकंदर पुरुषाने आपलेच घोडे पुढे दामटले. त्यास मागणी हक्क समजू नये या इराद्याने विद्या शिकण्यास प्रतिबंद केला. त्यामुळे एकंदर सर्वच स्त्रियांवर असा जुलमी प्रसंग येऊन ठेपला.[७] अविद्येमुळे जसे बहुजनाचे अहित झाले आहे. त्याचप्रमाणे अविद्येमुळेच स्त्रियांचे शोषण होत आहे याची जाणीव प्रथमत: महात्मा फुले यांना झाली. 'स्त्री ही माणुस आहे आणि तिला माणुसकीचा हक्क मिळालेच पाहिजे ही जाणीव करुन देण्यासाठी शिक्षणाची आवश्यकता आहे. हा विचार ज्योतिबांच्या मनात पक्का रुजल्यावर अवघ्या २१ व्या वर्षी (१८४८ साली) त्यांनी मुलींची पहिली शाळा काढुन स्त्री-शिक्षणाच्या कार्यास सुरुवात केली.'[८] महात्मा फुलेंचे हे क्रांतीकारी पाऊल म्हणजे महिला सक्षमीकरणाची पायाभरणी होती. स्त्रियांच्या पराधिनतेला, दुय्यमत्वाला आणि परावलंबित्वाला कारणीभूत असणारा घटक म्हणजे स्त्रियांचे आर्थिकदृष्ट्या पुरुषावर असणारे अवलंबन हे होय. आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपुर्ण किंवा स्वा[illegible] स्त्रियांना प्रतिष्ठा नाही याची जाणीव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना झाल्यामुळे दि. २५ डिसेंबर १९५२ रोजी कोल्हापूर येथे कोल्हापूरातील निरनिराळ्या नऊ संस्थातर्फे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा सत्कार समारंभ आयोजित करण्यात आला होता. त्या समारंभात भाषण करतांना डॉ. आंबेडकर म्हणाले, 'आजच्या जगात संपत्तीच स्वातंत्र्याचा आधारस्तंभ आहे. जोवर स्त्रियांना संपत्तीचा वारसा मिळत नाही. तोवर त्यांची गुलामगिरि संपणार नाही. त्यादृष्टीने हिंदू कोड बिलात मी तरतुदही केली होती पण ते बिल मंजुर होऊ शकले नाही. यापुढे आता येणारे बिल कोणत्या स्वरुपात येते व त्यात स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याची, हक्कांची काय तरतूद आहे याकडे महिला वर्गाने फार बारकाईने पाहिले पाहिजे. इतकेच नव्हे तर आपल्या हक्कांसाठी झगडण्यास त्यांनी आपले मनोदौर्बल्य टाकून कंबर कसून पुढे आले पाहिजे तरच त्यांची सुधारणा व प्रगती होईल.'[९] आर्थिक स्वयंपूर्णता किंवा आर्थिक अधिकार नसल्यामुळे स्त्रियांना समाजात दुय्यम दर्जा दिला जातो. त्यादृष्टीने स्त्रियांनी आर्थिक सक्षम होणे आवश्यक आहे असे डॉ. आंबेडकरांचे मत होते म्हणून त्यांनी स्त्रियांना वडिलांच्या संपत्तीमध्ये कायद्याने वारसा हक्क मिळाला पाहिजे असे मत मांडले. आंबेडकरांनी जेव्हा हे मत मांडले होते तेव्हा त्याचे महत्व शासकवर्गाच्या ध्यानात आले नाही. परंतु कालांतराने का होईना सरकारने महिला सक्षमीकरणासाठी कायद्याने स्त्रियांना वारसा हक्क दिला आहे. अशाप्रकारे भारतात महिला सक्षमीकरणाची सुरुवात समाजसुधारणा, स्त्रीशिक्षण व स्त्रियांना वारसा हक्क यापासूनच खऱ्या अर्थाने झाली होती. यामुळेच आजच्या स्त्रिया सर्वच क्षेत्रात पुढे येतांना दिसत आहे. त्याचे श्रेय राजा राममोहन रॉय, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांसारख्या युगपुरुषांना व सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई, रमाबाई रानडे यांच्यासारख्या क्रांतीज्योतींना द्यावे लागेल.

सारांश व निष्कर्ष :-

एकंदरीत स्त्री प्रश्नांचा समग्रपणे अभ्यास केल्यावर आपणास असे दिसते की, सामाजिक, सांस्कृतिक रुढी- परंपराच्या आधारे स्त्रियांना दुय्यमत्व प्राप्त झालेले आहे. स्त्रियांच्या दमणाच्या व शोषणाच्या कारणांचा शोध घेऊन; स्त्रियांना समता, स्वातंत्र्य, न्याय व अधिकार मिळवुन देण्यासाठी राजा राममोहन रॉय या समाजसुधारकाने ब्रिटिशांच्या सहाय्याने पुढाकार घेतला. महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले या दांपत्याने स्त्रियांसाठी शिक्षणाची द्वारे खुली करुन स्त्रिशिक्षणाची मुहुर्तमेढ रोवली. राजा राममोहन रॉय व महात्मा फुले या दोन्ही समाजसुधारकांनी स्त्रीदास्य मुक्तीसाठी उभारलेली चळवळ भारतातील महिला समक्षीकरणाचा मुलाधार ठरली.स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतरच्या कालखंडात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून स्त्रियांना आर्थिक स्वंयपूर्णता व वडीलांच्या संपत्तीत वारसा हक्क मिळावा; यासाठी प्रयत्न केले. दुर्देवाने त्यावेळी ते मंजूर होऊ शकले नाही. परंतू आज त्याचा अंमल सुरु झाला आहे; त्याचे श्रेय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचेच आहे.

अशाप्रकारे, आज भारतात महिला समक्षीकरणासाठी जे जोरकस प्रयत्न सुरु आहेत त्याचे श्रेय राजा राममोहन रॉय, महात्मा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यासारख्या मानवमुक्तीदात्यांनाच दयावे लागेल.

PRINCIPAL
I.S.S's Smt V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule
Scanned by CamScanner

संदर्भ :-

१) शैलेंद्र देवळाणकर, समकालीन जागतिक राजकारण, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, मार्च २०१०, पान क्र. ३४४

२) ओम प्रकाश गाबा, राजनीति चिंतन की रूपरेखा, मयूर पेपरबैक्स, नोएडा, २००६, पान क्र. ४०७

३) राजीव भार्गव, अशोक आचार्य (संपा.), अनुवाद: हेमंत खानझोडे, राजकीय सिध्दांत परिचय, डोरलिंग किंडर्सले (इंडिया) प्रा. लि. लायसेंस ऑफ पिअर्सन एज्युकेशन इन साऊथ एशिया, २०११ पान क्र. १४९

४) श्रीसार्थ मनुस्मृती, अध्याय-२:५५, जोशी ब्रदर्स, पुणे पान क्र. ५३ व ५४

५) किता, अध्याय-९:२, पान क्र. २७९

६) पद्मा पाटील व सोमनाथ जाधव, भारतीय इतिहासातील स्त्रिया, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, मार्च २००७, पान क्र. १०४

७) किता, पान क्र. ११८

८) शांता रानडे, सावित्रीबाई जोतिबा फुले, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, मार्च २००१, पान क्र. ७

९) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड १८-भाग ३, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र-साधने प्रकाशन समिती, उच्च आणि तंत्रशिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, २००२, पान क्र. ३४०

***

TSS's Smt.V.U.Patil Arts and Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

Scanned by CamScanner

SHIVAJI
UNIVERSITY KOLHAPUR

Golden Jubilee Year 2019-20 of

Department of Political Science

&

Shivaji University Political Science Association

Conference Prociding of Two Days National Seminar

&

37th Maharashtra Political Science & Public Administration Conference

"Contemporary Issues in Political Science"

10th & 11th January 2020

Editor
Prof. (Dr.) Ravindra Bhanage
Head of Department,
Political Science, Shivaji University,Kolhapur

Navjyot

ISSN - 2277 - 8063

International Interdisciplinary research Journal
(Humanities, Social Sciences, languages, Commerce & Management)

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri

Scanned by CamScanner

भारतातील आघाडीच्या राजकारणाची वाटचाल व विश्लेषण

प्रा. शरद बाबुराव सोनवणे
श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व कै. डॉ. भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय, साक्री. ता. साक्री
जि. धुळे (महाराष्ट्र)

सारांश (Abstract):

भारतीय राजकारणात १९६७ पासून राज्यपातळीवर तर १९८९ पासून केंद्रीय पातळीवर आघाडीच्या राजकारणाची सुरुवात झाली. आरंभीच्या कालखंडात आघाडीचे राजकारण म्हणजे सत्तेचे विकेंद्रीकरण करणारा सकारात्मक नवप्रवाह गणला गेला. परंतु १९९६ ते १९९८ या अल्प काळात आघाडीचे राजकारण म्हणजे राजकीय अस्थिरता निर्माण करणारा प्रवाह असल्यासारखे वाटू लागले होते. मात्र १९९८ पासून आघाडीचे राजकारण भारतीय राजकारणाचा स्थायीभाव बनला आणि त्याद्वारेच भारतीय लोकशाही गतिमान व सुदृढ होणार असे राजकीय अभ्यासकांना वाटू लागले होते. २०१४ पर्यंत आघाडीच्या राजकारणाने दमदार प्रवास केला; परंतु २०१४ व २०१९ साली झालेल्या सार्वत्रिक लोकसभा निवडणुकीत नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली 'भाजप'ला स्वबळावर स्पष्ट बहुमत मिळाल्यानंतरच्या काळात आघाडीच्या राजकारणाचा पोत बदलण्यास सुरुवात झाली.

वर्तमान काळात आघाडीचे राजकारण हे तत्वाधारित न राहता ते केवळ एक सत्तास्पर्धेचा खेळ बनले आहे. या खेळात सिद्धांत व विचारसरणी गौण ठरत असुन केवळ संधीसाधुपणाला चालना मिळत आहे. असे असले तरीदेखील भारतात खऱ्या अर्थाने लोकशाही प्रक्रिया अधिक गतिमान करण्यासाठी ह्या राजकारणाची आवश्यकता आणि भूमिका नक्कीच स्वागतार्ह आहे, हे नाकारता येणार नाही.

प्रस्तावना:

भारतात १९६७ पासून राज्यपातळीवर आणि १९८९ पासून केंद्रीय पातळीवर आघाडीच्या राजकारणाची सुरुवात झालेली आहे. त्यादृष्टीने १९७७ ची निवडणूक भारतीय राजकारणाची दिशा ठरविणारी ठरली असेही म्हणता येईल. १९८९ नंतर केंद्रस्तरावर सत्तारूढ झालेली सरकारे ही आघाडी सरकारेच होती. १९९१ सालचे पी. व्ही. नरसिंहराव यांच्या नेतृत्वाखालील आघाडी सरकारचा एक अपवाद सोडला तर १९९६ ते २००९ या कालावधीत केंद्रात सत्तारूढ झालेली सरकारे ही जनता पक्ष, भाजप व कॉंग्रेस या राष्ट्रीय पक्षांच्या नेतृत्वाखालील आघाडी सरकारे होती. त्यांच्या आघाड्यांना अनुक्रमे संयुक्त आघाडी, राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी व संयुक्त पुरोगामी आघाडी या नावाने ओळखले जाते. तर १९८९ साली व्ही. पी. सिंगांच्या नेतृत्वाखालील आघाडी सरकार हे राष्ट्रीय आघाडीचे सरकार होते.

२०१४ व २०१९ च्या सार्वत्रिक लोकसभा निवडणुकीत नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखालील भाजप प्रणित राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी सरकार हे यापूर्वीच्या आघाडी सरकारांपेक्षा वेगळे ठरले. कारण २०१४ व २०१९ साली राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीचे सरकार स्थापन झाले असले तरी ते मोदी सरकार म्हणून ओळखले जाते. कारण या दोनही सार्वत्रिक लोकसभा निवडणुकीत भाजपला नरेंद्र मोदी यांच्या नावावर स्वबळावर पूर्ण बहुमत मिळाले. त्यामुळे भाजपला सरकार चालविण्यासाठी रालोआ मधील घटक पक्षांच्या पाठिंब्याची गरजच उरली नाही. यामुळे आघाडी अंतर्गत एका प्रबळ पक्षाचे वर्चस्व हा एक नवीन प्रवाह भारतीय राजकारणात स्थिर होऊ पाहत आहे. कदाचित तो एकपक्ष वर्चस्व पद्धतीकडे जाणारही असू शकतो.

भाजपच्या प्रभावातील वृद्धीमुळे रालोआ मधील घटक नगण्य महत्व प्राप्त झाले; तर विरोधी आघाडी मधील आणि तटस्थ राजकीय पक्षांचा प्रभाव ओसरू लागला. त्यामुळे धास्तावलेल्या प्रादेशिक पक्षांनी आघाडीच्या राजकारणात फेरमांडणी करण्यास सुरुवात केली आहे. त्यामध्ये राष्ट्रीय पक्ष देखील सरसावल्याचे दिसते. बदलत्या राजकीय परिस्थितीत राजकीय पक्षांनी सत्तासंघर्षातील आपली हिस्सेदारी मिळविण्यासाठी आघाड्यांच्या राजकारणाची फेरमांडणी करण्यास सुरुवात केली आहे. त्याचे विवेचन व विश्लेषण प्रस्तुत शोधपत्रात केले आहे

आघाड्यांचे राजकारण - अर्थ व स्वरूप:

आघाडीचे सरकार हे आघाडीच्या राजकारणाचा परिणाम असते. विभिन्न राजकीय पक्ष विशिष्ट उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेऊन निवडणूकपूर्व किंवा निवडणुकीनंतर आघाडीचे राजकारण करू शकतात. जेव्हा निवडणूकपूर्व आघाडीचे राजकारण केले जाते, तेव्हा त्याचा उद्देश निवडणुकीत बहुमत प्राप्त करून सरकार स्थापन करणे हा असतो.

Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
TSS's Smt V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304
Scanned by CamScanner

अनेकदा राजकीय पक्ष निवडणूक स्वबळावर लादून बहुमत प्राप्त करण्याचा प्रयत्न करतात; परंतु जेंव्हा ते यामध्ये अयशस्वी होतात, तेंव्हा ते इतर राजकीय पक्षांसोबत आघाडी करून बहुमत निर्माण करतात व सरकार स्थापनेचा दावा करतात. निवडणुकीपूर्वी तयार होणाऱ्या आघाड्यांमध्ये संधिसाधूपणा कमी प्रमाणात आणि एकत्र येऊन काम करण्याचा विचार त्यामध्ये अधिक असतो. निवडणुकीनंतर किंवा निवडणूक कालावधी ज्या आघाड्या आकाराला येतात त्यामध्ये संधिसाधुपणा अधिक प्रमाणात असतो; हेच तत्व आघाड्यांना क्षीण बनवते.[६]

संविधानतज्ञ डॉ. सुभाष काश्यप यांनी त्रिशंकू संसद व निवडणुकीनंतर निर्माण होणाऱ्या संधिसाधू आघाड्यांच्या संदर्भात आपल्या "भारतीय संसद – समस्याएँ एवं समाधान" या पुस्तकात लिहिले आहे की, निवडणुकीनंतर सत्तेच्या लालसेपोटी, अभद्र तडजोडी आणि फोडाफोडीचे राजकारण करून परस्परविरोधी सिद्धांत व विचारधारा असणाऱ्या पक्षांनी स्थापन केलेल्या आघाड्या म्हणजे एकप्रकारे जनभावनेची अवहेलनाच आहे. बाहेरून पाठिंबा देण्याचे देखिल अधिमान्य होऊ शकत नाही.'पुढे ते लिहितात की, "ज्या आघाड्या निवडणुकीपूर्वी तयार झालेल्या आहेत आणि त्यातील सर्व घटकपक्षांनी एकच घोषणापत्र किंवा कार्यक्रमाच्या आधारे निवडणूक लढविली असेल; फक्त अशाच आघाड्यांना मान्यता दिली गेलीच पाहिजे. जे पक्ष निवडणुकीत एकमेकांच्या विरुद्ध लढले असतील; त्यांना निवडणुकीनंतर संयुक्त आघाडी निर्माण करून सत्तेत भागीदार होऊ देता कामा नये. कारण हे जनतेसोबत धोकेबाजी करण्यासारखेच आहे."

ओम प्रकाश गाबा यांनी देखील असे लिहिले आहे की, "आघाडी करणारे राजकीय पक्ष जर राष्ट्रीय प्रश्नांबाबत समान विचारधारा असणारे असतील तर, त्यांची आघाडी अधिक दृढ व स्थिर असेल. परंतु बऱ्याच वेळा केवळ निवडणूक लढण्यासाठी आणि सत्तारूढ सरकारला पाडण्यासाठी काही पक्षांमध्ये तडजोडी होतात; त्यास खऱ्या अर्थाने 'आघाडी' म्हटले जाऊ शकत नाही. तरीदेखील सत्तेत राहून विविध पक्षांमधील सामंजस्य जेवढे टिकाऊ सिध्द होऊ शकते; ते सत्तेबाहेर राहून नव्हे.

संसदीय शासनव्यवस्था असणाऱ्या देशात जर दोनपक्ष पद्धती असेल तर सत्ताधारी पक्ष मजबूत आणि विरोधी पक्ष प्रभावशाली व पर्यायी सरकार देण्यास सदैव तयार असतो. इंग्लंड हे यासंदर्भातील श्रेष्ठ उदाहरण आहे. परंतु लोकशाही व्यवस्थेमध्ये कोणती पक्षपद्धती प्रचलित असेल हे त्या देशातील राजकीय परिस्थितीवर निर्भर असते. संविधानात यासंबंधी कोणतीही व्यवस्था केलेली नाही. ज्या देशात जाती, धर्म, भाषा, संस्कृती, विचारधारा आणि आर्थिक विकासाचा स्तर याबाबतीत विभिन्न समूहांमध्ये विभागलेला असेल, तेथे बहुपक्ष पद्धतीचा विकास हिने स्वाभाविक असते. अशा परिस्थितीत कोणत्याही एका पक्षाला संसदेत बहुमत मिळणे कठीण असते. अशावेळी त्याठिकाणी सरकार स्थापनेसाठी आघाडी निर्माण करणे अपरिहार्य असते.[8]

अशाप्रकारे संसदीय शासन व्यवस्थेत लोकप्रिय सदनाच्या (लोकसभा / विधानसभा) निवडणूक निकालानंतर निर्माण होणाऱ्या त्रिशंकू कायदेमंडळाच्या स्थितीमुळे आघाडीच्या राजकारणास पर्याय उरत नाही. आणि आघाडीच्या राजकारणातून आघाडीचे सरकार किंवा संमिश्र सरकार निर्माण होते. आज जगातील अनेक देशांमध्ये आघाडीची सरकारे स्थिर शासन देण्यास सक्षम ठरत असल्याची अनेक उदाहरणे आहेत, तसेच कित्येकदा संधिसाधू आघाड्यांमुळे अशी आघाडीची सरकारे लवकरच कोलमडल्याचे देखील अनेक दाखले आहेत.

आघाड्यांचे किंवा आघाडी सरकारचे प्रकार:

1-निवडणूकपूर्व आणि निवडणुकीनंतर आघाडी

2-आघाडी सरकारमध्ये सामील घटक पक्षांच्या स्थितीवर आधारित प्रकार

- अ) एकपक्ष वर्चस्व असलेले आघाडी सरकार
- ब) समान शक्ती व प्रभाव असलेल्या पक्षांचे आघाडी सरकार

३. आघाडी सरकारमधील घटकपक्षांच्या संख्येवर आधारित प्रकार

- अ) दोनपक्षीय आघाडी सरकार
- ब) बहुपक्षीय आघाडी सरकार

४. सभागृहातील आघाडीच्या सदस्यसंख्येच्या आधारे प्रकार

- अ) बहुमतप्राप्त आघाडी सरकार
- ब) अल्पमत आघाडी सरकार

५. विचारधारेवर आधारित आघाडी सरकार

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule
Scanned by CamScanner

अ) समान विचारधारेवर आधारित आघाडी सरकार

ब) सिद्धांतविहीन आघाडी सरकार

समकालीन भारतीय राजकारणातील आघाड्यांची मोडतोड व जुळवाजुळव:

२०१४ च्या लोकसभा निवडणुकीत भाजपप्रणीत 'रालोआ' चा घटक पक्ष असलेला 'तेलुगू देसम' पक्ष केंद्र सरकारकडून आंध्रप्रदेशला पुरेशी मदत दिली जात नसल्याचे सांगून तो पक्ष 'रालोआ'मधून बाहेर पडला. एव्हढेच नव्हे तर तेलुगू देसमच्या पुढाकाराने लोकसभेत भाजपविरुद्ध अविश्वास प्रस्तावदेखील दाखल केला गेला होता. भाजपने लोकसभेत आपले बहुमत सिध्द केले हा भाग वेगळा, परंतु या निमित्ताने तेलुगू देसमने भाजपविरुध्द आघाडी उघडली आणि २०१९ च्या लोकसभा निवडणुकीसाठी त्याचे रुपांतर भाजपविरोधी महाआघाडीमध्ये झाले. याच प्रक्रियेचा भाग म्हणून १९ जानेवारी २०१९ रोजी 'तृणमूल कॉंग्रेस'च्या नेत्या ममता बॅनर्जी यांनी भाजपविरोधातील राजकीय पक्षांची एकजूट करण्यासाठी महागठ्बंधान रैलीचे (मेळाव्याचे) आयोजन केले होते. "तृणमूल कॉंग्रेसने आयोजित केलेल्या या प्रचंड गर्दीच्या मेळाव्यात २३ विरोधी पक्षांच्या वरिष्ठ नेत्यांनी उपस्थित राहून शक्तीप्रदर्शन केले."[4] परंतु ही महाआघाडी म्हणजे केवळ मोदीविरोधी पक्षांचा मेळावा होता, त्यांच्यामध्ये आघाडी म्हणण्यासारखा कोणताही सूत्रबद्ध कार्यक्रम नव्हता किंवा कोणी एक संयोजक देखील नव्हता. मात्र या मेळाव्यामुळे भाजपची चिंता नक्कीच वाढली होती.

तेलुगू देसम (टीडीपी) आंध्रप्रदेशसाठी विशेष दर्जाच्या मागणीच्या मुद्द्यावर 'रालोआ'मधून बाहेर पडून विरोधी आघाडीचा सदस्य बनला होता. नागरिक कायद्याच्या वादानंतर आसाम गण परिषदेने भाजपची साथ सोडली होती. 'रालोआ'चा घटक पक्ष असणाऱ्या जनता दल (यु) ने या कायद्याच्या विरोधात केवळ मतदानच केले नाही तर भाजपविरोधी निदर्शनांसाठी आपल्या पक्षाचे प्रतिनिधी पाठवले. शिवसेनेचे प्रमुख उद्धव ठाकरे व प्रवक्ते संजय राउत हे दररोज मोदी आणि शहा यांच्या विरुध्द विरोधी पक्षापेक्षाही जहरी टीका करत असत. तसेच उत्तर प्रदेशातील लहान-लहान पक्षांनी भाजपविषयीची त्यांची नाराजी उघडपणे व्यक्त करण्यास सुरुवात केली होती.[5] या दरम्यानच डिसेंबर २०१८ मध्ये मध्यप्रदेश, छत्तिसगड आणि राजस्थान या घटक राज्यांच्या विधानसभा निवडणुकीत भाजपचा पराभव झाल्यामुळे २०१९ ची लोकसभा निवडणूक डोळ्यासमोर ठेऊन भाजपने 'रालोआ'मधील आपल्या मित्रपक्षांना सांभाळण्यास सुरुवात केली.

राष्ट्रीय स्तरावर कॉंग्रेस हाच भाजपचा प्रमुख विरोधीपक्ष होता. निवडणुकीनंतर बिगरभाजप आघाडी अस्तित्वात आली असती तर कॉंग्रेसची भूमिका महत्वाची ठरली असती. त्यामुळे कॉंग्रेसच्या जितक्या जागा कमी होतील तितके चांगले; असे गणित मांडून भाजपने कॉंग्रेसला लक्ष्य केले. कॉंग्रेस म्हणजे निव्वळ गांधी-नेहरू घराणे हे सूत्र असल्याने मोदींनी गांधी घराण्यावर टीका केली. गांधी घराण्याचा कथित भ्रस्टाचाराचा मुद्दा ऐरणीवर आणला. राजीव गांधींवर आरोप केले, शीख दंगलीचा उल्लेख केला. मोदींनी कॉंग्रेसवर एकामागून एक असे आरोप केले. पण कॉंग्रेसकडे मोदींना उत्तर देण्यासाठी एकही खणखणीत मुद्दा नव्हता. राहुलगांधींनी राफेल व्यवहारातील भ्रस्टाचाराच्या मुद्द्यावर मोदींना लक्ष्य केले होते. परंतु हा मुद्दा अतिशय किचकट असल्यामुळे तो ग्रामीण मतदारांच्या आकलनाच्या बाहेरचा ठरला.

१२ जानेवारी २०१९ रोजी समाजवादी पक्षाचे नेते अखिलेश यादव आणि बहुजन समाज पक्षाच्या सर्वेसर्वा मायावती यांनी राष्ट्रीय लोकदलास सोबत घेऊन निवडणूकपूर्व आघाडी केली. कॉंग्रेसप्रणित संयुक्त पुरोगामी आघाडीत (संपुआ) सहभागी होण्याचे त्यांनी नाकारले. आंध्रप्रदेशमध्ये तेलुगू देसम, पश्चिम बंगालमध्ये तृणमूल कॉंग्रेस यांनी कॉंग्रेसला दूर ठेवले. दिल्लीत कॉंग्रेसने आम आदमी पार्टी (आप) सोबत आघाडी केली नाही. त्याचा फायदा भाजपला झाला.

महाराष्ट्रातील आघाडीच्या राजकारणाची पुनर्मांडणी:

महाराष्ट्राच्या राजकारणात १९८९ पासून भाजप व शिवसेना यांची विचारधारेवर आधारित युती (आघाडी) आकाराला आली. २०१४ च्या विधानसभा निवडणुकीच्यावेळी ही युती तुटली आणि दोघे पक्ष स्वतंत्रपणे निवडणुका लढले. निवडणुकीनंतर पुनः दोन्ही पक्षांनी युतीचे (आघाडी) सरकार स्थापन केले व त्या युती सरकारने आपला पाच वर्षांचा कार्यकाल यशस्वीपणे पूर्ण केला. २०१९ च्या लोकसभा व विधानसभा निवडणूक भाजप व शिवसेना यांनी पुनः एकत्रपणे लढविली. २०१९ च्या लोकसभा निवडणुकीत 'रालोआ'ला प्रचंड बहुमत मिळाले. एकट्या भाजप ला ३०३ जागा मिळाल्या; त्यामुळे शिवसेनेप्रमाणेच रालोआ मधील इतर घटक पक्षांनाही केंद्रातील मोदी सरकारमध्ये फारसे महत्वाचे स्थान मिळाले नाही.

TSS's Smt.V.U.Patil Arts and Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

Scanned by CamScanner

२१ ऑक्टोबर २०१९ रोजी झालेल्या महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक भाजप व शिवसेना युतीत लढले. २४ ऑक्टोबरला निकाल जाहीर झाला. कोणत्याही एका पक्षाला संपूर्ण बहुमत मिळाले नाही. भाजपला १०५ जागा मिळाल्या, त्यानंतर शिवसेनेला ५६ जागा मिळाल्या, राष्ट्रवादी काँग्रेसला ५४ तर काँग्रेसला ४४ जागा मिळाल्या. शिवसेनेने मुख्यमंत्रीपदाची मागणी केल्यामुळे शिवसेना-भाजप युती तुटली" त्यानंतर राज्यपालांनी जवळजवळ १५ दिवसांनी सर्वात मोठा पक्ष असणाऱ्या भाजपला सरकार स्थापनेसाठी ७२ तासांची अवधी दिला. त्यानंतर शिवसेना व राष्ट्रवादी काँग्रेसला २४ तासांची मुदत दिली, परंतु दिलेल्या वेळेत कोणताच पक्ष आपल्याकडे आवश्यक बहुमताचा पाठिंबा असल्याचे पत्र राज्यपालांना देऊ न शकल्यामुळे राज्यपालांनी

महाराष्ट्रात राष्ट्रपती राजवटीची केंद्राकडे शिफारस केली. दरम्यानच्या काळात शिवसेना व भाजप यांच्यातील वाक्युद्ध वाढतच गेले. परंतु भाजप कडून शिवसेनेला अर्धीच वर्षासाठी मुख्यमंत्रीपद देण्यास तयार न झाल्यामुळे शिवसेनेने आपले सर्व पर्याय खुले असल्याचे सांगत काँग्रेस, राष्ट्रवादी काँग्रेस महाविकास आघाडीचे सरकार स्थापन करण्याचे संकेत दिले. त्यादृष्टीने तिन्ही पक्षांची बोलनी सुरु झाली व वाटाघाटी झाल्या. मुख्यमंत्रीपदासाठी शिवसेना पक्षप्रमुख उद्धव ठाकरे यांच्या नावावर सहमती झाली. "२२ नोव्हेंबर २०१९ रोजी तिन्ही पक्षांनी २३ तारखेला राज्यपालांकडे सरकार स्थापनेचा दावा करणार असल्याची घोषणा पत्रकार परिषदेत केली. इकडे सत्ता स्थापनेच्या वाटाघाटी पूर्ण होत नाही तोवरच देवेंद्र फडणवीस यांनी २२ तारखेच्या रात्री ९:३० वाजता दिल्लीला आपण सरकार स्थापन करणार असल्याचा निर्णय कळवला. रात्री ११:३० वाजता राज्यपालांनी राष्ट्रपती राजवट उठवण्याची शिफारस केली, पंतप्रधानांनी मंत्रिमंडळाची बैठक न घेता (Union Government's Transaction of Business Rules मधील) नियम १२ चा फायदा घेत राष्ट्रपतींना महाराष्ट्रामधील राष्ट्रपती राजवट उठविण्याची केली. २३ नोव्हेंबरच्या पहाटे ५:४५ वाजता महाराष्ट्रातील राष्ट्रपती राजवट उठविण्यात आली आणि सकाळी ७:४५ वाजता देवेंद्र फडणवीस व अजित पवार यांनी अनुक्रमे महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री व उपमुख्यमंत्री म्हणून शपथग्रहण केली. अजित पवार यांनी राष्ट्रवादी काँग्रेसच्या ५४ आमदारांच्या सह्यांचे कागद राज्यपालांना सादर केले. अर्थात पुढे शरद पवार यांनी अजित पवार यांनी हा पक्षाच्या निर्णयाविरूद्ध दिला असल्याचे खुलासा केला." अर्थातच पुढील तीन-चार दिवसातच फडणवीस यांना राजीनामा द्यावा लागला. परंतु यानंतर मात्र उद्धव ठाकरे यांच्या नेतृत्वात महाराष्ट्रात शिवसेना, काँग्रेस, राष्ट्रवादी काँग्रेस या तीन पक्षांचे महाविकास आघाडीचे सरकार स्थापन झाले. या नव्या आघाडीच्या राजकारणावर अनेकांनी टीका केली, परंतु ज्येष्ठ राजकीय विश्लेषक सुहास पळशीकर यांनी म्हटले की, "विभिन्न विचारांचे पक्षांनी एकत्र यावे मर्यादित उद्दिष्ट ठेऊन सरकार चालवणं, हे काही अपरिचित नाही. बंगाल, केरळपासून याचा अनुभव आलेला आहे. पण वाजपेयींच्या काळात राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी चालवताना शिवसेना वगळली तर कोणतीही घटक पक्षाचा भाजपच्या काही मुलभूत कार्यक्रमांना पाठिंबा नव्हता. तरीही ती आघाडी झाली, चालली आणि टिकली. थोडक्यात, राजकीय सोय म्हणून आणि राजकीय परिपक्वता म्हणूनही अशा मर्यादित सहमतीच्या आघाड्या झालेल्या आपण अनुभवलंय." मुळात हा कोणत्याही राजकीय पक्षांच्या युतीत नैसर्गिक असतात. ती फक्त सत्तेसाठी कोणत्याही दोन पक्षांना फक्त बघून ठाऊ शकत सत्ता मिळविण्यासाठी किंवा सत्तेला विरोध करण्यासाठी युती होत राहतात. त्या युतीतील लोकांनी समर्थन दिले, तर ती युती टिकतात नाहीतर कोलमडतात" या प्रक्रियेला कोणताच पक्ष व आघाडी अपवाद नाही.

समारोप व निष्कर्ष :

भारतात आघाडीच्या राजकारणाचा उदय व विकास ही मुख्यत्वे काँग्रेस पक्षाच्या एकपक्षीय वर्चस्वाच्या विरोधातील प्रतिक्रिया होती. काँग्रेस विरोधी पक्षांना आघाडीच्या राजकारणाच्या सहाय्याने काँग्रेसला केंद्रीय सत्तेवरून खाली खेचण्यात १९७७ व १९८९ मध्ये यश लाभले होते. राज्यपातळीवर काँग्रेस विरोधी आघाडीचे राजकारण १९६७ पासूनच सुरु झाले होते. त्यामुळे काँग्रेसला १९६७ च्या सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये ८ राज्यांमध्ये सत्ता गमवावी लागली होती.

सुरुवातीच्या कालखंडात आघाडीच्या राजकारणाचा आधार हा विचार किंवा सिद्धांत होता. परंतु वर्तमान काळात आघाडीच्या राजकारणामधील विचार किंवा सिद्धांत हरवला आहे. आज सत्ताप्राप्ती हाच आघाडीच्या राजकारणाचा गुरुत्वमध्य बनल्याचे दिसत आहे आणि त्यादिशेने भारतातील केंद्रीय व राज्यस्तरावरील राजकारणाची वाटचाल होताना दिसत आहे. असे असले तरीदेखील भारतीय लोकशाही आघाडीच्या राजकारणामुळे सुदृढ होणार असून; आघाडीच्या राजकारणामुळे भारतातील लोकशाही व्यवस्थेला स्थैर्य लाभणार आहे हे मात्र नक्की. कारण

PRINCIPAL
K.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule
Scanned by CamScanner

आघाडीचे राजकरणाचा उदयच मुळात एकपक्षीय वर्चस्वाच्या विरोधात झालेला आहे. त्यामुळे भारतासारख्या बहुपक्ष पद्धती असणाऱ्या लोकशाही देशात सत्तेच्या विकेंद्रीकरणासाठी आघाडीचे राजकारण लोकशाही व्यवस्थेच्या रक्षणसाठी पूरकच □हे

संदर्भ:

* डॉ.पुखराज जैन, डॉ. बी.एल. फाडिया : भारतीय शासन एवं राजनीती, साहित्य भवन पब्लिकेशन्स, आगरा, २००८, पृ. ५९६
* डॉ. सुभाष काश्यप : भारतीय संसद – समस्याएँ एवं समाधान, हिंदी माध्यम कार्यान्वय कार्यालय निदेशालय, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली, १९९९, पृ.९५-९६
* ओम प्रकाश गाबा : तुलनात्मक राजनीती की रूपरेखा, मयूर पेपरबैक्स, नोएडा, २००४, पृ.१४४
* कित्ता, पृ.१४४
* महाराष्ट्र टाइम्स, २० जानेवारी २०१९
* बीबीसी न्यूज (हिंदी), २१ जानेवारी २०१९
* लोकप्रभा, ७ जुन २०१९, पृ.११
* इंडिया टुडे, ५ जुन २०१९, पृ.३१
* कित्ता, पृ.३४
* उपरोक्त क्र.७, पृ.११
* परिवर्तनाचा वाटसरू, १ ते १५ डिसेंबर २०१९, पृ.५
* कित्ता, पृ.५
* चित्रलेखा, २ डिसेंबर २०१९, पृ.१८
* चित्रलेखा, २ डिसेंबर २०१९, पृ.१९

TSS's Smt.V.U.Patil Arts and Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

Scanned by CamScanner

RNI : MAHMAR - 36829-2010 ISSN - 2229-4929

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal

UGC CARE LISTED JOURNAL

January - 2020

Progressive Thinkers in Maharashtra

Executive Editor
Dr. Subhash Nikam
Principal
Mahatma Gandhi Vidyamandir's
Karmaveer Bhausaheb Hiray Arts, Science & Commerce College, Nimgaon,
Tal. Malegaon, Dist. Nashik [M.S.] INDIA

Co-Editor
Asso Prof.Subhash L. Ahire

Chief Editor
Dr. Nanasaheb Suryawanshi

PRATIK PRAKASHAN, 'PRANAV' RUKMENAGAR, THODGA ROAD, AHMEDPUR, DIST. LATUR.-433515, MAHARASHTRA

Published by – Dr. Subhash Nikam, Principal, KBH College Nimgaon, Tal. Malegaon, Dist. Nahik, MS

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The authosr shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Price: Rs. 800/-

S.S.'s Smt. V. Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College, Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule
PRINCIPAL
S.S.'s Smt.V.D.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule
Scanned by CamScanner

महाराष्ट्रातील दलित चळवळ : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा समतासंघर्ष

प्रा. शरद बाबुराव सोनवणे
सहाय्यक प्राध्यापक - राज्यशास्त्र विभाग,
श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व कै. डॉ. भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय,साक्री, जि. धुळे.(महाराष्ट्र)

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्रात शोषित, वंचित, उपेक्षित, दाबल्या गेलेल्या आणि समाजव्यवस्थेमध्ये अत्यंत हीन असा अस्पृश्य दर्जा असलेल्या लोकांना त्यांचे न्याय्य हक्क मिळवून देण्यासाठी सत्यशोधक चळवळ, ब्राम्हणेत्तर चळवळ यांच्याप्रमाणेच दलित चळवळ उदयाला आली. भारतीय समाजातील अंत्यत उपेक्षित व शोषित- वंचित अशा लोकांमध्ये आत्मविश्वास व आत्मसन्मान निर्माण करण्याचे काम दलित चळवळीने केले. महाराष्ट्रात दलित, अस्पृश्य लोकांचे दुःख व वेदना जाणून घेऊन, त्यांचे हक्क त्यांना मिळवून देण्यासाठी पुढे आलेले पहिले महामानव महात्मा जोतिबा फुले हे होत. महात्मा फुले यांच्यानंतर महर्षि शिंदे, छत्रपती शाहू महाराज यांनी देखिल अस्पृश्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी प्रामाणिक प्रयत्न केले. परंतु दलितांच्या उध्दारासाठी महाराष्ट्रातच नव्हे तर संपूर्ण भारतात खऱ्या अर्थाने दलित चळवळीला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कार्यामुळे सुरुवात झाली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे स्वतः अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या महार जातीत जन्माला आलेले असल्यामुळे लहानपणापासूनच त्यांनी अस्पृश्यतेचे चटके सोसले होते. त्यामुळे दलितांना त्यांचे न्याय्यहक्क प्राप्त करुन देण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी जो व्यापक लढा उभारला; त्यातूनच दलित चळवळीचा पाया घातला गेला. डॉ. आंबेडकरांनी दलितांच्या उध्दारासाठी अखंड जीवनभर केलेल्या समतासंघर्षाचा परामर्श घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आलेला आहे.

दलित मुक्तीसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा समतासंघर्ष :-

परदेशातून उच्च शिक्षण घेऊन आल्यावर 'देशातील अस्पृश्यांची दशा पालटण्यासाठी, त्यांच्या कामाला दिशा देण्यासाठी व त्यांचे अस्तित्व व अस्मिता जागवण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'मूकनायक' पाक्षिकाचा पहिला अंक शनिवार ३१ जानेवारी १९२० रोजी काढला."[१] येथूनच बाबासाहेबांचा समाजकार्यात अर्थात दलित चळवळीत प्रवेश झाला. 'मूकनायक' या पाक्षिकाच्या अंकात त्यांनी असे म्हटले होते की, "युगानुयुगे चालत आलेले दास्य, दारिद्र्य यापासून बहिष्कृत वर्गाची मुक्तता करण्यासाठी आकाश-पाताळ एक केले पाहिजे. त्यांच्या डोळयात ज्ञानाचे अंजन घालून त्यांना आपल्या हीन परिस्थितीची जाणीव करुन दिली पाहिजे."[२] यावरुन डॉ. आंबेडकरांची दलित मुक्तीसाठीची दूरदृष्टी दिसून येते."डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सर्वप्रथम दलितांमध्ये जागृती करण्याचे आणि त्यांना संघटित करण्याचे काम हाती घेतले. दलितांच्या सामाजिक व राजकीय अडचणी सरकारापुढे सादर करण्यासाठी एक मध्यवर्ती मंडळ असावे असे बाबासाहेबांना वाटत होते. त्यासाठी ९ मार्च १९२४ रोजी दामोदर ठकारसी सभागृह परळ, मुंबई येथे त्यांनी एक सभा बोलविली. या सभेत दलित नेते एकत्र जमले. या सभेतील ठरावानुसार २० जूलै १९२४ रोजी 'बहिष्कृत हितकारिणी सभा' स्थापन झाली."[३] या संदर्भात धनंजय कीर म्हणतात, "बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना म्हणजे भारतातील पददलितांना स्वावलंबन, स्वाभिमान नि आत्मोध्दार यांची शिकवण देऊन; देशात महापरिवर्तन घडवून आणणाऱ्या युगाचा प्रारंभ होय."[४]

वर्तमानपत्रे ही समाजजागृतीचे प्रभावी माध्यम आहे. यावर आंबेडकराचा विश्वास होता. तरीदेखिल समाजव्यवस्थेत क्रांतीकारी सुधारणा घडवून आणण्यासाठी दलित जनतेमध्ये त्यांनी आत्मविश्वास निर्माण केला आणि जनआंदोलनाच्या माध्यमातून संघर्ष उभारला. दलितांना सार्वजनिक पाणवठ्यांवर पाणी भरण्यास, मंदिरात प्रवेश करण्यास बंदी होती. या अन्यायाविरुध्द लढण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी १९ व २० मार्च १९२७ रोजी महाड येथे बहिस्कृत हितकारिणी सभेचे अधिवेशन भरविले. या अधिवेशनात अस्पृश्यतेचा धिक्कार करण्यात आला; तसेच महाडच्या चवदार तळयावर पाणी पिण्याचा हक्क प्रस्थापित करण्यासाठी अधिवेशनास जमलेल्या सर्व दलितांनी तेथे जाऊन पाणी पिण्याचे ठरले. याबाबत डॉ. आंबेडकर आपल्या भाषणात म्हणाले, "चवदार तळयावर जायचे ते पाणी पिण्यासाठी नव्हे तर इतरांप्रमाणे आम्हीही माणसे आहोत हे सिध्द करण्यासाठी."[५] त्यानुसार २० मार्च १९२७ रोजी डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या अनुयायांना सोबत घेऊन महाड येथे चवदार तळयाचा सत्याग्रह केला. यानंतर "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी २५ व २६ डिसेंबर १९२७ रोजी महाड येथे 'सत्याग्रह परिषद' आयोजित केली. या परिषदेत हिंदू समाजाचा धर्मग्रंथ असलेल्या मनुस्मृतीचे दहन करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. हा ग्रंथ जातीव्यवस्था, अस्पृश्यता व विषमतेचा पुरस्कर्ता असून; या ग्रंथातील वचनांमुळे जातीव्यवस्था, अस्पृश्यता व जातीबंधाना बळकटी प्राप्त झाली. शुद्रांची राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक गुलामगिरी कायम करणारी वचने या ग्रंथात होती. त्यामुळेच २५ डिसेंबर १९२७ रोजी डॉ. आंबेडकरांनी मनुस्मृती या ग्रंथाचे दहन केले."[६] पुढे ३ मार्च १९३० रोजी डॉ. आंबेडकरांनी दलितांच्या मंदिर प्रवेशाच्या समतेच्या हक्कांसाठी नाशिक येथे 'काळाराम मंदिर सत्याग्रह' केला. यामुळे दलितांमध्ये आपल्या माणूस म्हणून असणाऱ्या हक्काविषयी जागृती निर्माण होऊ लागली व दलित चळवळ वाढू लागली.

Smt.V.U.Patil Arts and Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule 424304
Scanned by CamScanner

डॉ. आंबेडकरांनी दलित उध्दाराची चळवळ केवळ सामाजिक क्षेत्रापुरती मर्यादित न ठेवता दलितांच्या राजकीय हक्कांसाठी देखिल लढा उभारला. याच प्रयत्नाचा भाग म्हणून त्यांनी. "१९२६ मध्ये हिल्टन यंग कमिशनपुढे आणि १९२८ मध्ये सायमन कमिशनपुढे साक्ष देऊन अस्पृश्यांसाठी स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणी केली. १९३० मध्ये अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी म्हणून आंबेडकर गोलमेज परिषदेस हजर राहिले."[७] ब्रिटीशांनी डॉ. आंबेडकरांना भारतातील दलितांचे पुढारी म्हणून मान्यता देऊन; त्यांची अपस्पृश्यांसाठीची स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणी मान्य केली. परंतू त्याविरोधात गांधीजींनी आमरण उपोषण सुरु केल्यामुळे; गांधीजींचे प्राण वाचविण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी पुणे करारास मान्यता देऊन अस्पृश्यांसाठी विभक्त मतदारसंघाऐवजी विधिमंडळात राखीव जागा ठेवण्याचा तोडगा मान्य केला.

राजकीय स्तरावर दलित चळवळ अधिक व्यापक करण्यासाठी बाबासाहेबांनी १९३६ साली 'स्वतंत्र मजूर पक्ष' स्थापन केला. "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९३६ ते १९४२ पर्यंत स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या माध्यमातून अस्पृश्यांचे नेतृत्व केले होते. जूलै १९४२ मध्ये नागपूर येथे मद्रासचे रावबहादुर एन. शिवराज यांच्या अध्यक्षतेखाली एक अधिवेशन भरवून अखिल भारतीय स्तरावर अस्पृश्यांचे राजकारण करण्यासाठी 'शेडयूल कास्ट फेडरेशन' ची स्थापना केली. परंतू फेडरेशनच्या अपयशामुळे त्यांनी दुसरा एखादा सर्वसमावेशक पक्ष स्थापनेचा विचार करुन त्यास 'रिपाब्लिकन पक्ष' असे नाव देण्याचे ठरविले होते. परंतू त्यांच्या निधनामुळे त्यांना ते शक्य झाले नाही. परंतू डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अनुयायांनी त्यांच्या स्वप्नातील रिपाब्लिकन पक्षाची स्थापना ३ ऑक्टोबर १९५७ रोजी नागपूर येथे केली. एन. शिवराज यांची पक्षाचे अध्यक्ष म्हणून निवड झाली तर बॅ. राजाभाऊ खोब्रागडे यांची जनरल सेक्रेटरी म्हणून नियुक्ती करण्यात आली."[८] राजकीय पक्षाच्या माध्यमातून संसदीय लोकशाहीत सहभागी होण्यासाठी दलित, वंचित उपेक्षित समाजघटकांना न्याय मिळवून देणे हे डॉ. आंबेडकरांच्या राजकारणाचे ध्येय होते.

डॉ. आंबेडकरांनी प्रबोधनाबरोबरच लोकशिक्षण साधावे यासाठी पिपल्स एज्युकेशन सोसायटीच्या माध्यमातून मुंबई, औरंगाबाद, महाड याठिकाणी महाविद्यालये सुरु केली. दलित मुक्तीचा मार्ग ज्ञानाशिवाय- शिक्षणाशिवाय शक्य नाही; हे फुल्यांचे तत्वज्ञान त्यांनी अंगिकारले होते. म्हणून दलितांच्या उत्थानासाठी शिक्षणप्रसाराला त्यांनी प्राध्यान्य दिले. डॉ. आंबेडकरांच्या शिक्षणसंस्थांमधून शिकलेले अनेक तरुण पुढे दलित चळवळीचे निष्ठावंत कार्यकर्ते म्हणून पुढे आले. हे देखिल डॉ. आंबेडकरांच्या दूरदृष्टीचे फलितच म्हणावे लागेल.

हिंदू धर्मातील जातीव्यवस्था व वर्णव्यवस्था हे दलित अस्पृश्यांच्या उपेक्षित, शोषित, वंचित स्थितीचे मुळकारण आहे असे डॉ. आंबेडकरांचे मत होते. याची कारणमीमांसा करतांना ते म्हणतात, "हिंदू धर्मात समाविष्ट होणाऱ्या जाती उच्चनीच भावनेने प्रेरित झाल्या आहेत. हिंदूसमाज हा एक मनोरा आहे व एक एक जात म्हणजे त्याचा एक एक मजलाच होय. पण लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे की, या मनोऱ्यास शिडी नाही आणि म्हणून एका मजल्यावरुन दुसऱ्या मजल्यावर जाण्यास मार्ग नाही. ज्या मजल्यात ज्यांनी जन्मावे त्याच मजल्यात त्यांनी मरावे. खालच्या मजल्यातला इसम मग तो कितीही लायक असो त्याला वरच्या मजल्यावर प्रवेश नाही. उघड भाषेत बोलायचे म्हणजे जातीजातीत असलेल्या या उच्चनीच भावना गुणांगुणांच्या पायावर झाल्या आहेत असे नाही. उच्च जातीत जन्मलेला तो मग कितीही अवगुणी असो तो उच्च म्हणावयाचा; तसेच नीच जातीत जन्मलेला मग तो कितीही गुणी असो तो नीचच राहावयाचा."[९] अशा या हिंदू धर्मात दलित -अस्पृश्यांना कधीच समतेची वागणुक व हक्क मिळणार नाही; याची डॉ. आंबेडकरांना जाणीव झाली होती. म्हणून १३ ऑक्टोबर १९३५ रोजी 'येवला' येथे डॉ. आंबेडकरांनी दलितांच्या सभेत बोलतांना, "मी हिंदू म्हणून जन्माला आलो असलो तरी हिंदू म्हणून मरणार नाही." असे जाहीर करुन धर्मांतराची घोषणा केली.[१०] दलितांना हिंदूंच्या पिढयानपिढयाच्या गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी त्यांनी खुप विचारपूर्वक धर्मांतराचा निर्णय जाहीर केला होता..

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९३५ साली धर्मांतराची घोषणा केल्यानंतरही हिंदू धर्माला सुधारण्यासाठी पुढील २० -२१ वर्षे त्यांनी संधी दिली. परंतू हिंदू धर्म दलित-अस्पृश्यांना समानतेची वागणूक देण्यास तयार नसल्याची पूर्ण खात्री पटल्यावर त्यांनी १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी आपल्या असंख्य दलित बांधवांसह नागपुरच्या दीक्षा भूमीवर बौध्द धर्माची दीक्षा घेतली. धर्मांतराची अनिवार्यता का होती हे स्पष्ट करतांना डॉ. आंबेडकर म्हणतात, "स्वराज्याचे महत्व जितके देशाला आहे, तितकेच धर्मांतराचे महत्व अस्पृश्यांना आहे. धर्मांतर आणि स्वराज्य या दोहोंचा अंतिम हेतू म्हणजे स्वातंत्र्याची प्राप्ती; आणि स्वातंत्र्य हे जर मनुष्य मात्राच्या जीवनाला आवश्यक अशी वस्तू आहे तर ज्या धर्मांतरापासून अस्पृश्यांना स्वतंत्र जीवन प्राप्त होऊ शकते, ते धर्मांतर निरर्थक आहे असे कोणालाही म्हणता येणार नाही."[११]

अशा प्रकारे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वामुळे दलित चळवळ ही क्रियाशील व विद्रोही बनली. पिढयानपिढया अन्याय, अत्याचार व गुलामगिरी सहन करणाऱ्या दलितांना डॉ. आंबेडकरांनी 'शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा' हा मूलमंत्र देऊन त्यांच्यामध्ये आत्मभान निर्माण केले. न्यायासाठी व समतेसाठी संघर्ष करण्याची प्रेरणा दिली. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महापरिनिर्वाणानंतरही त्यांचे विचार व कार्य सदैव दलित चळवळीची प्रेरणा व मार्गदर्शक बनुन राहिले आहे.

सारांश व निष्कर्ष :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांपूर्वी महाराष्ट्रात दलितमुक्तीची चळवळ एक मानवमुक्तीची चळवळ म्हणून महात्मा फुले, महर्षि विठ्ठल रामजी शिंदे, राजर्षी शाहू महाराज यांनी चालविली. परंतू डॉ. आंबेडकरांपूर्वीच्या मानवमुक्तीच्या चळवळीपेक्षा बाबासाहेबांच्या

PRINCIPAL
K.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

Scanned by CamScanner

नेतृत्वाखाली सुरु झालेल्या दलित चळवळीने नविन इतिहास निर्माण केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी चालविलेल्या चळवळीने पिढ्यानपिढ्या गुलामगिरीच्या जोखडात अडकुन पडलेल्या दलितांना (गुलामांना) गुलामीची जाणीव करुन दिली. तसेच त्यांना शिक्षणरुपी वाघिणीचे दुध पिण्यास सांगुन; शिका, संघटित व्हा व संघर्ष करा हा मूलमंत्र दिला. त्यामुळे हजारो वर्षांपासून गुलामीच्या जोखडात निद्रीस्त पडलेला दलित, शुद्र, अस्पृश्य समुदाय जागा झाला आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली समतासंघर्षासाठी तयार झाला.

दलितांना हिंदू समाजव्यवस्थेत कोणतेही स्थान नव्हते. त्याचे जगते हे दुसऱ्यांच्या दयेवर अवलंबून होते. म्हणून त्यांना अस्मिता व स्वाभिमान या गोष्टीचा गंधही नव्हता. अशा या लाचार, शोषित, वंचित, उपेक्षित, शुद्र, अस्पृश्य व दलितांना त्यांच्या माणुस म्हणून असणाऱ्या समतेच्या न्याय्य हक्कासाठी डॉ. आंबेडकरांनी संघर्ष उभा केला. त्यासाठी वृत्तपत्रे, बहिष्कृतांची संघटना, शिक्षण संस्था आणि राजकीय पक्षांची स्थापना करुन बाबासाहेबांनी दलितांमध्ये जागृती घडवून आणली. भारतीयांसाठी राजकीय सुधारणा देणाऱ्या गोलमेज परिषदेत डॉ. आंबेडकरांनी दलितांचे पुढारी म्हणून सहभाग घेतला व त्यांच्यासाठी विभक्त मतदारसंघ मिळविले. पुणे करारानंतर किमान दलितांसाठी विधिमंडळात राखीव जागा मिळविल्या. अखेरीस धर्मांतर करुन दलितांना हिंदूच्या समान दर्जा मिळवून देण्यासाठी बौध्द धर्माचा स्वीकार केला. याप्रकारे डॉ. आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली दलित चळवळ मानवमुक्तीची चळवळ बनली. तसेच ती जगभरातील दलितांच्या चळवळीसाठी मार्गदर्शक ठरली.

संदर्भ :-

१) लोकराज्य, नोव्हेंबर - डिसेंबर २०१९, पृ.४६
२) दीपा सावळे / मोरे : आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, एज्युकेशनल पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २०१३, पृ.२८८
३) अनिल कठारे : आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास (१८१९ ते १९६०), विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २००९, पृ.४५०
४) उपरोक्त क्र.२, पृ.२८८-२८९
५) जित्ता, पृ.२८९
६) उपरोक्त क्र.३, पृ.४५१-४५२
७) वि.मा. बाचल : भारतीय राजकीय विचारवंत, के'सावर पब्लिजे शन्स, पुजे, २००९,पृ.३९२
८) गजानन गजभिये : भारतीय रिपाब्लिकन पक्ष बहुजन महासंघाची भूमिका आणि राजकारण, वेद मुद्रा प्रकाशन, अमरावती, २०११, पृ.३०-३२
९) अ.म. सहस्त्रबुध्दे (संकलन) : भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे १०१ मौलिक विचार , लोकवाड्.मय गृह, मुंबई, २०१०, पृ.६
१०) उपरोक्त क्र.३, पृ.४५७
११) उपरोक्त क्र.९, पृ.४२

TSS's Smt.V.U.Patil Arts and Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule Pin 424304

Scanned by CamScanner

Impact Factor – 6.625 ISSN – 2348-7143

I N T E R N A T I O N A L R E S E A R C H F E L L O W S A S S O C I A T I O N

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
February - 2020 Special Issue – 224 (A)

RELEVANCE OF GANDHIAN THOUGHTS

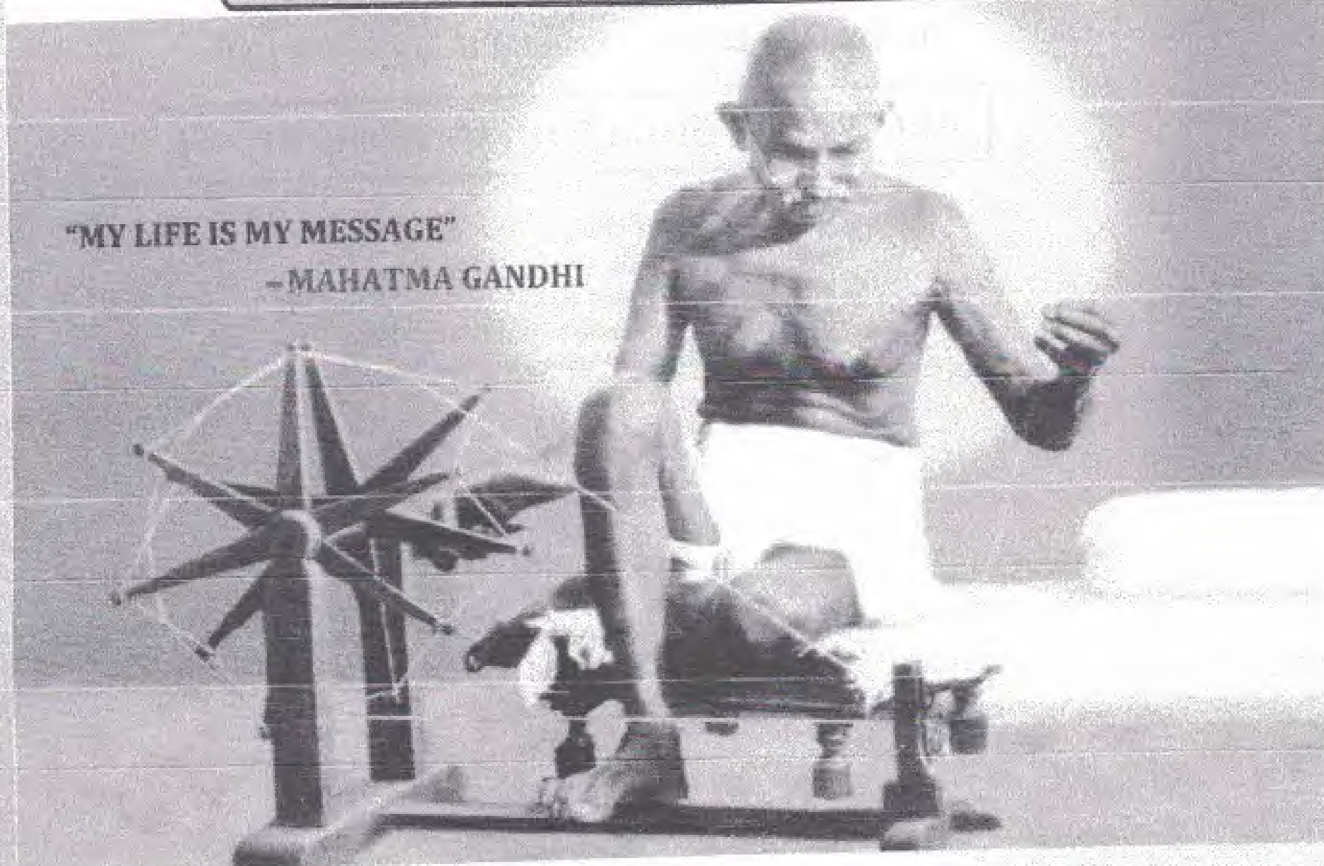

"MY LIFE IS MY MESSAGE"
–MAHATMA GANDHI

Guest Editor :
Dr. Mrs. M. V. Waykole
Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata
Commerce College, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Executive Editor :
Dr. A. D. Goswami
Vice Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata
Commerce College, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar
(Yeola)

This journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

RESEARCHJOURNEY

SWATIDHAN PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

PRINCIPAL
I.S.S's Smt V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

Scanned by CamScanner

Impact Factor – 6.625

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February -2020 Special Issue – 224 (A)

RELEVANCE OF GANDHIAN THOUGHTS

Guest Editor
Dr. Mrs. M. V. Waykole
Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata
Commerce college, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Executive Editor
Dr. A. D. Goswami
Vice Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata
Commerce college, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

Sakri, Dist.Dhule

Scanned by CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal* | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.625, | February-2020
Special Issue 224 (A) : Relevance of Gandhian Thoughts
Peer Reviewed Journal

सत्याग्रह : अन्यायाच्या प्रतिकाराचे शाश्वत साधन

प्रा. शरद बाबुराव सोनवणे
सहाय्यक प्राध्यापक - राज्यशास्त्र विभाग,
श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व
कै. डॉ. भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय,
साक्री, जि. धुळे. (महाराष्ट्र)
ई-मेल :- sharadpolsci@gmail.com
भ्रमणध्वनी :- ९४०५१०८१३५

प्रस्तावना :

वर्तमान अशांत, हिसंक, भयग्रस्त व सुडाग्नीने पेटलेल्या जगामध्ये जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांमध्ये मानवी मुल्यांचा ऱ्हास होतांना दिसत आहे. आजच्या या तणावग्रस्त विश्वाला 'सुजलाम्, सुफलाम् आणि सुंदर' बनवण्यासाठी गांधीजींच्या विचारांशिवाय तरणोपाय नाही. महात्मा गांधी दक्षिण आफ्रिकेत भारतीयांवर होणाऱ्या अन्याय व अत्याचारांविरुध्द जो अहिंसक सत्याग्रह केला, त्याला ११ सप्टेंबर २००६ रोजी शंभर वर्ष पुर्ण झाली; तरी देखिल गांधीजींनी दिलेले हे सत्याग्रहाचे हत्यार आजच्या संदर्भात कालबाह्य न ठरता अभिनव स्वरुपाचेच आहे. त्याचीच चर्चा या निबंधात केली आहे.

सत्याग्रहाची उत्पत्ती :

"गांधीजींनी अहिंसेच्या सिध्दांतास मूर्त रुप देण्यासाठी राजकीय क्षेत्रात ज्या कार्यपध्दतीचा प्रयोग केला, त्यास सत्याग्रह या नावाने ओळखले जाते. या मूलभूत सिध्दांताचा उदय दक्षिण आफ्रिकेत झाला. तेथील गोरे सरकार भारतीयांविरुध्द अन्यायकारक कायदे करत होते. याविरुध्द गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली दक्षिण आफ्रिकेतील भारतीयांनी सविनय प्रतिकार करण्याचा निश्चय केला. त्यांच्या या आंदोलनास 'निष्क्रिय प्रतिरोध' (Passive Resistance) ह्या नावाने ओळखले जाऊ लागले." पण "गांधीजींना गोऱ्या लोकांच्या एका सभेमध्ये असे दिसून आले की, 'पॅसिव्ह रेझिस्टन्स' या शब्दाचा संकुचित अर्थ काढला जातो आहे. म्हणून हिंदी लोकांना आपल्या लढ्याचा यथार्थ बोध करुन देणाऱ्या नव्या शब्दाची गरज त्यांना जाणवू लागली. पुढे चालुन श्री. मदनलाल गांधी यांनी 'सत्-आग्रह' याचा संधी करुन 'सदाग्रह' हा शब्द सुचविला. गांधीजींना हा शब्द आवडला परंतु 'सदाग्रह' शब्द अधिक स्पष्ट करण्यासाठी त्यांनी त्यामध्ये थोडी दुरुस्ती करुन 'सत्याग्रह' शब्द बनविला." महात्मा गांधी यांनी आपल्या आत्मकथेत लिहले आहे की," 'सत्याग्रह' शब्दाची उत्पत्ती होण्यापुर्वीच मुळ वस्तूची उत्पत्ती झाली होती."[१]

सत्याग्रहाचा अर्थ :

"सत्याग्रह म्हणजे सत्याचा आग्रह. सत्याच्या प्राप्तीसाठी अहिंसात्मक मार्गाने केलेला प्रयत्न म्हणजे सत्याग्रह होय. स्वत: कष्ट सहन करुन सत्याचे संरक्षण करणे आणि करवुन घेणे म्हणजे सत्याग्रह होय. अन्याय आणि पिळवणुकी विरुध्द आत्मिक शक्तीच्या जोरावर केलेला प्रतिकार ; अशी सत्याग्रहाची व्याख्या महात्मा गांधी करतात."[२] म्हणजे सत्याग्रहातही महात्मा गांधीना सत्य, अहिंसा आणि आत्मिक शक्तीचा विकास अपेक्षित आहे. तत्व म्हणून सत्याग्रहाचा वापर केला जात नाही, तर तत्वांबरोबरच सत्याग्रह हा एक व्यावहारिक कार्यक्रम आहे.

"गांधीजी म्हणतात, सत्याग्रह हा काही नविन सिध्दांत नसुन कौटुंबिक जीवनाचे राष्ट्रीय जीवनात केलेले रुपांतर होय. ज्याप्रमाणे कौटुंबिक संघर्ष, प्रेम आणि सत्याच्या साह्याने सोडविले जातात, त्याचप्रमाणे सत्याग्रहात प्रेम व सत्याच्या जोडीला अहिंसा एकत्र करुन विरोधकाशी सामना केला जातो. सेवा करण्याचे [illegible] सत्याग्रही स्विकारत असतो, परंतु सत्याग्रहीने सत्याग्रहाचा अवलंब सार्वजनिक जीवनात करण्यापुर्वी आत्मिक शक्ती प्राप्त केली पाहिजे."[३] 'हिंद-स्वराज्य' मध्ये गांधीजींनी सत्याग्रहाविषयी म्हटले आहे की, "सत्याग्रह ही दुधारी तलवार आहे. ती कशीहि वापरता येते. ती वापरणारा स्वत: आणि ज्याच्यावर ती वापरली जाते तो, अशा दोघांचेही त्यामुळे कल्याण होते. ती रक्त सांडत नाही, तरी परिणाम मात्र फार मोठा घडवुन आणु शकते. तिला गंज चढू शकत नाही. ती कोणी चोरुन नेऊ शकत नाही. सत्याग्रहयांना स्पर्धेत थकवाच येत नाही.

PRINCIPAL
S.S.'s.Smt. V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist.Dhule
Scanned by CamScanner

सत्याग्रहयाच्या तलवारीला म्यानाची जरुरी नाही. ती कोणीही हिसकावुन घेऊ शकत नाही. असे असताही तुम्ही सत्याग्रहाला दुर्बलांचे हत्यार म्हणता हे नवलच आहे."[8]

"सत्याग्रहाच्या सिध्दांताचे विश्लेषण करतांना हे लक्षात घेतले पाहिजे की, सत्य हे शाश्वत आणि निर्विकार असून मनुष्य हा अपूर्ण आहे. म्हणुन कोणताही व्यक्ती त्याला पूर्ण सत्याचे ज्ञान प्राप्त झाल्याचा दावा करु शकत नाही. राजकीय क्षेत्रामध्ये सत्याच्या व्याख्येसंबंधी मतभेद निर्माण होऊ शकतो. अशावेळी गांधीजींच्या मते, हट्टवादी (Obstinacy) भुमिका घेऊ नये. सत्याग्रहींनी विरोधी पक्षाबरोबर संवाद स्थापन करुन एकमेकांच्या दृष्टीकोणास समजून घेऊन सत्यान्वेषण केले पाहिजे. जर विरोधी पक्ष अशाप्रकारची बोलणी करण्यास तयार नसेल तरच सत्याग्रहींनी नैतिक दबावाच्या साधनांचा अवलंब केला पाहिजे."[9]

सत्याग्रह आणि निष्क्रिय प्रतिरोध यातील फरक :

सत्याग्रह आणि निष्क्रिय प्रतिरोध यामधील फरक सांगतांना गांधीजी म्हणाले होते की, हे दोन्ही अशाप्रकारे भिन्न आहेत, ज्याप्रकारे उत्तर ध्रुव दक्षिण ध्रुवापासून भिन्न आहे. "सत्याग्रह अहिंसेचा मार्ग आहे, यामध्ये पाशवी बळाला थारा दिला जात नाही. सत्याग्रहींना कितीही दुःख व वेदना सहन कराव्या लागल्या आणि प्रसंगी त्यांना शारीरिक बळाचा वापर करणे शक्य असले तरी देखील त्याचा वापर केला जात नाही. सत्याग्रह म्हणजे आत्म्याचे बळ. ते पाशवी बळाच्या विरुध्द असते. पुढे बळाचा वापर करता यावा म्हणून केलेली पुर्वतयारी या दृष्टीने अनेकदा निष्क्रिय प्रतिरोधाकडे पाहिले जाते. आपल्याला प्रिय असलेल्या जिवलगांविरुध्द् सत्याग्रह करता येतो. सत्याग्रहाचा हेतू प्रतिपक्षाला सतावण्याचा नसतो. आत्मक्लेश सोसून प्रतिपक्षाला जिंकण्यासाठी सत्याग्रहाचा अवलंब केला जातो."[5]

सत्याग्रहींसाठी आचरणाचे नियम :

महात्मा गांधीनी सत्याग्रहीसाठी आचरणाचे काही संकेत घालून दिले होते. परंतू सत्याग्रहींनी त्या संकेतांचे पालन नियमाप्रमाणे केले, म्हणून पुढे त्यास आचरणाचे नियम म्हटले जाऊ लागले. त्यामध्ये ब्रम्हचर्य, निर्भयता, श्रमप्रतिष्ठा, सर्वधर्म समभाव, भेदभावरहित जीवन, स्वदेशप्रेम आणि मानवतावादी दृष्टीकोन याचा समावेश होतो. यावरुन असे दिसते की, महात्मा गांधीच्या मते सत्याग्रहींचे जीवन हे संयमशील व समाजातील इतर व्यक्तींना प्रेरणादायी असले पाहिजे.

सत्याग्रहाचे मार्ग :

गांधीजींच्या मते, सत्याग्रह सामुहिक आणि वैयक्तीक अशा दोन प्रकारांनी केला जाऊ शकतो. गांधीजींनी सामुहिक सत्याग्रहाचा प्रथम प्रयोग दक्षिण अफ्रिकेत केला व नंतर त्याचा भारतामध्ये विकास केला. त्यांनी सामुहिक सत्याग्रहाचे पुढील मार्ग सांगितले आहेत - १) असहकार २) सविनय कायदेभंग ३) हिजरत ४) उपवास ५) हरताळ ६) धरणे ७) सामाजिक बहिष्कार; इत्यादी.

गांधीजींनी प्रतिपादन केलेल्या 'सत्याग्रह' या कार्यपध्दतीवर काहीजण टिका करतात. त्यांच्यामते, सर्वपरिस्थितीमध्ये सत्याग्रहाचा वापर करणे शक्य नाही. हृदयपरिवर्तन करणे अशक्य आहे, तसेच सत्याग्रह या नावाचा दुरुपयोग केला जाऊ शकतो. परंतू वस्तूस्थिती अशी आहे की, आजच्या विज्ञान आणि जागतिकीकरणाच्या युगात गांधी विचारांची गरज मानवी अस्तित्वासाठी अपरिहार्य ठरली आहे.

वर्तमान काळात सत्याग्रहाची प्रासंगिकता :

"गांधीची सत्याग्रह कल्पना ही एक अभिनव कल्पना असून पश्चिमेतील सामाजिक - राजकीय विचारात तिला तोड सापडणार नाही. किंबहुना असे म्हटले तरी अतिशोक्ती होऊ नये की, 'सत्याग्रह संकल्पना' गांधींनी विश्वविचाराला दिलेली अभिजात देणगी आहे. रकीय राजवटीतून मुक्ती मिळवण्यासाठी त्यांनी तिला घडवली असली तरी जगातील अनेक राष्ट्रात भिन्न स्वरुपाच्या समस्या सोडवण्यासाठी व अन्याय निवारणासाठी तिचा अवलंब केला गेला यावरुन हे सिध्द होते."[?]

गांधीजींनी विकसित केलेले हे सत्याग्रहाचे अस्त्र वैयक्तीक व सामुहिकरित्या वापरले जाऊ शकते. परंतू त्यामागे निहित असलेले उद्दिष्ट हे जनकल्याणाचे असणे गरजेचे आहे; वैयक्तीक कल्याणाचे नव्हे. अशा प्रकारे वैयक्तीक हितांच्या प्राप्तीसाठी देखील सत्याग्रह केला जाऊ शकत नाही. स्वतःच्या स्वार्थांच्या पुर्तीसाठी उपोषण, धरणे यांचा गांधीजींनी निषेध केला आहे.

PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304
Sakri, Dist.Dhule
Scanned by CamScanner

ISSN : 2348-7143
February-2020

सत्याग्रहाचा प्रयोग दुसऱ्यांचे किंवा सार्वजनिक हितासाठी केला पाहिजे. गांधीजी सत्याग्रहास प्रत्यक्ष कार्यवाहीचे सर्वात प्रभावी शस्त्र मानत होते. परंतू त्यांनी असा सल्ला दिला होता की, सत्याग्रहाचा मार्ग अवलंबविण्यापूर्वी इतर मार्गाचा देखील उपयोग केला पाहिजे. सत्याग्रह करण्यापूर्वी सत्याग्रहींनी शासनाशी सतत संपर्क साधुन आपल्या विचारांसदर्भात माहिती देत राहावे. सत्याग्रहीने लोकशिक्षणाद्वारे जनमत जागृत करुन आपली बाजू शांतपणे जनतेसमोर मांडावी. वसाहतवादी शासन असो की, लोकनिर्वाचित; ते जेव्हा लोकहिताकडे डोळेझाक करते आणि अमर्याद शक्तीचा वापर करुन दमनकारी बनते तेव्हा त्याच्यापासून स्वतःच्या न्याय हक्काचे संरक्षण करण्यासाठी सामान्य माणसांकडे कोणतेही शस्त्र असत नाही. अशा परिस्थितीत सर्वसामान्य जनतेला आपल्या न्याय मागण्यांचे संरक्षण करण्यासाठी पर्याय म्हणून गांधीजींनी दिलेले सत्याग्रहाचे शस्त्रच एकमेव परिणामकारक ठरु शकते.

"राज्यसंस्थेने अन्याय केला तर व्यक्तीने वा अन्यायपिडीत लोकसमुहाने त्या अन्यायाचा प्रतिकार करावा; याचा सम्यक मार्ग गांधीजींनी जगासमोर प्रत्यक्ष प्रयोग करुन सादर केला." गांधीजींकडे काळाच्या किती तरी पुढे पाहण्याची दृष्टी होती." सविनय कायदेभंग आणि असहकार यांना स्वतंत्र लोकशाहीत अगदीच मर्यादित, जवळपास नसल्यागतच, स्थान असावे असे गांधींचे मत होते. जेव्हा लोकांच्या हाती सत्ता नसेल तेव्हा वापरावयाची ती शस्त्र होती. त्यांच्या हाती सत्ता आली की स्वाभाविकच त्यांची गऱ्हाणी व अडीअडचणी सोडवण्याचे कायदेशीर मार्ग त्यांना उपलब्ध होतात. अर्थात विधिमंडळांनी जनसामान्यांचे व किसानकामगारांचे हितसंबंध जपण्याकडे लक्षच दिले नाही वा जर तो ते करण्यास असमर्थ ठरली तर त्या बहुजनसमाजाला कायदेभंगाचे व असहकाराचे सार्वभौम मार्ग निःसंशयपणे खुले आहेतच असे गांधींना वाटते."[8] म्हणूनच गांधीजी म्हणतात की, "जोपर्यंत सरकार तुमच्या प्रतिष्ठेचे रक्षण करते तोपर्यंत त्यांच्याशी सहकार करणे हे तुमचे कर्तव्य आहे. परंतू ते जेव्हा तुमच्या प्रतिष्ठेचे अपहरण करते तेव्हा त्यांच्याशी असहकार करणे हे तुमचे कर्तव्य बनते. उद्या पूर्ण जबाबदारीचे स्वराज्य मिळाले तरी त्याविरुध्द सत्याग्रह करण्याची आवश्यकता मी कल्पू शकतो. ' इंग्लंडमध्ये लोकांचा विश्वास गमावला असला तरीसुध्दा मंत्री कारभार चालवू शकतात. येथेही तसेच घडू शकेल. म्हणून या देशात स्वराज्य आले तरीसुध्दा सत्याग्रहाची गरज पडेल, सत्तेला शुध्द ठेवण्यासाठी तो होईल."[9]

आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात भारतीय उद्योग भारतातच बंद पडण्याची वेळ आली आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमुळे नव वसाहतवाद स्थापन होण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. परकीय कंपन्यांना आपला विरोध आहे, परंतू भारताने आर्थिक उदारिकरणाचे धोरण स्वीकारलेले आहे; त्यामुळे आपली कुंचबना होत आहे. यातून मार्ग काढण्यासाठी सत्याग्रहाचा मार्ग फारच उपयुक्त आहे; तो म्हणजे 'परकीय माल वापरु नका, स्वदेशी वस्तूंचा आग्रह धरा.'

गांधीजींनी भारतात व दक्षिण अफ्रिकेत काही काळ वकीली केली. परंतू या अवधीत त्यांनी कटाक्षाने एकही खोटा खटला घेतला नाही. त्यांचा असा लौकीकच झाला की, गांधी खोटे खटले चालवित नाहीत. त्यामुळे त्यांच्याकडे सहसा कोणी खोटे खटले आणीत नसत."[10] गांधीजींचे हे विचार प्रत्यक्षात उतरविण्याची आज नितांत आवश्यकता आहे. ज्यामुळे भारतातील लाखो अन्यायग्रस्तांना न्याय मिळू शकेल. तसेच सामाजिक न्याय व समानतेची प्रस्थापना सत्य आणि अहिंसेच्या मार्गाने सत्याग्रहाच्या पायावर होऊ शकेल.

"अहिंसा परमो धर्मः अशी अहिंसेची धार्मिक संकल्पना हजारो वर्षे चालु आहे. पण त्या अहिंसेला सामुदायिक सत्याग्रहाचे रुप देऊन स्वराज्यप्राप्ती असो, वा समाजपरिवर्तन असो, वा विश्वशांती असो, अशा सर्व राजकीय व सामाजिक क्षेत्रात अहिंसेला क्रांतिकारी शक्ती बनविण्याचे अभूतपूर्व कार्य गांधीजींनी केले. "गांधीजींच्या नंतरच्या चाळीस-पन्नास वर्षाच्या काळात देशोदेशीचे राजकारण व समाजकारण पाहतांना गांधीजींचे विचार जगाला आजही अधिक विचारार्ह व स्वीकारार्ह वाटु लागले आहेत. केवळ स्वराज्य प्राप्तीच नव्हे तर विश्वशांतीसाठी तेच विचार अधिक फलदायी ठरतील अशी लोकहितेच्छु विचारवंतांची वाढती मान्यता त्यास लाभू लागली आहे."[11]

निष्कर्ष :

वर्तमान काळात आंतरराष्ट्रीय स्तरावर राष्ट्रे एकमेकांकडे संशयाच्या दृष्टीने पाहत आहे. शेकडो वेळा पृथ्वीला नष्ट करुन उरतील एवढी विध्वसंक शस्त्रास्त्रे प्रत्येक निर्माण झाली आहेत. पर्यावरणाच्या ऱ्हासामुळे अनेक दुष्परिणाम भोगावे

PRINCIPAL
I.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule
Scanned by CamScanner

लागत आहे. खेडी स्वयंपुर्ण होण्याऐवजी ओसाड पडू लागली आहे. माणसांमधील माणुसकीचा अंत होऊन , दलितांवरील, स्त्रियांवरील अन्याय - अत्याचार निर्धोकपणे वाढतच आहे. अशा या संकटग्रस्त विश्वाला महात्मा गांधीचे विचारच संजीवनी ठरु शकतात. म्हणून शेवटी असा निष्कर्ष काढता येईल की, "गांधीदर्शन त्यांच्याकाळात जेवढे प्रासंगिक होते; त्याहुन आज अधिक प्रासंगिक बनले आहे. कारण भीषण अण्वस्त्रांनी जगाला आत्मघाताच्या कडेलोटापाशी आणून उभे केले आहे. आता सर्वोदय किंवा सर्वनाश यातून मानवाला निवड करावी लागणार आहे आणि सर्वनाशाचा मार्ग कोणीच निवडणार नाही."[१२]

गांधीयुगात सत्याग्रहाच्या साधनाचा वापर परकीय शक्तींविरुध्द केला गेला. त्यामुळे भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. परंतु स्वातंत्र्यप्राप्तिनंतर स्वकीय सरकार जेव्हा भारतात दीनदुबळया जनतेच्या कल्याणाकडे दुर्लक्ष करु लागले; तेव्हा त्यांना सत्याची जाणीव करुन देवुन योग्य मार्गावर आणण्यासाठी महात्मा गांधीनी दिलेले सत्याग्रहाचे हत्यार हाती घेणे अपरिहार्य ठरते. म्हणूनच गांधीजींनी जगाला दिलेले सत्याग्रहाचे तत्वज्ञान काल, आज व उदयाही प्रासंगिक आहे. त्यामुळेच आज संबंध जग गांधीविचाराला स्वीकारतांना दिसत आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. फाडिया बी. एल : भारतीय सामाजिक एवं राजनीतिक चिन्तक, साहित्य भवन पब्लिकेशन्स, आगरा
२. गांधी एम. के. : सत्याचे प्रयोग अथवा आत्मकथा (मराठी अनूवाद :सिताराम पुरुषोत्तम पटवर्धन), नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद
३. चोपडे किसन : भारतीय राजकीय विचार, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद
४. गांधी एम. के. : हिंद - स्वराज्य, परंधाम प्रकाशन, पवनार
५. ओम प्रकाश गाबा : राजनीति चिंतन की रुपरेखा, के. एल. मालिक एण्ड सन्स प्रा. लि., नई दिल्ली
६. धर्माधिकारी चंद्रशेखर : शोध गांधींचा, अक्षर प्रकाशन,मुंबई
७. भोळे भा. ल. : आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिंपळापुरे अॅण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर
८. जैन प्रतिभा : गांधी चिंतन : ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्य, राजस्थान हिंदी ग्रंथ अकादमी, जयपूर
९. डोळे. ना. य. : 'सत्याग्रह : अन्याय प्रतिकाराचा मार्ग, नागोराव कुंभार : (संपा.) महात्मा गांधी : विचारदर्शन, प्रबोधन प्रकाशन, लातुर
१०. डोळे. ना. य. : प्रमुख भारतीय राजकीय विचारवंत, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
११. बाळासाहेब भारदे : गांधी विचार मीमांसा, महात्मा गांधी स्मारक निधी प्रकाशन,पुणे.
१२. श्रीपाद जोशी : गांधी जीवन प्रसंग, महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधी, पुणे.

PRINCIPAL
TSS's Smt.V.D.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

Scanned by CamScanner

Impact Factor – 6.625 | Special Issue – 238 | February 2020 | ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REVIEWED, INDEXED AND REFEREED JOURNAL

प्रसार माध्यमे आणि समाज

- GUEST EDITOR -
Dr. Kishor R. Pathak

- CHIEF EDITOR -
Dr. Dhanraj T. Dhangar

- EXECUTIVE EDITORS -
Prof. Arun D. More
Prof. Ajay D. Patil

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

PRINCIPAL
Smt.V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

Scanned by CamScanner

Scanned by CamScanner

ISSN : 2348-7143 RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal
February 2020 Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 238 : प्रसार माध्यमे आणि समाज

आण्विक शस्त्रास्त्रस्पर्धा : दहशतीच्या सत्तासंतुलनाचे फलित

प्रा. शरद बाबुराव सोनवणे
सहाय्यक प्राध्यापक- राज्यशास्त्र विभाग,
श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व कै. डॉ. भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय, साक्री, जि. धुळे. (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना :

आज संपूर्ण जग विनाशाच्या कडेलोटावर येऊन ठेपले आहे. या पाठिमागचे प्रमुख कारण म्हणजे जगाचे नेतृत्व करण्याच्या ईर्षेतून अमेरिका व सोविएत रशिया या महासत्तांनी विश्व विनाशक शस्त्रास्त्र स्पर्धेला चालना देऊन, जगाचे लष्करी सत्तागटामध्ये केलेले विभाजन हे आहे. पहिल्या जागतिक महायुध्दात अपरिमित जीवीत व वित्तहानी झाली तर दुसऱ्या जागतिक महायुध्दात अमेरिकेने प्रथमतःच केलेल्या अणुबॉम्बच्या प्रयोगामुळे जपानची 'हिरोसिमा' व 'नागासाकी' ही शहरे बेचिराख झाली. अमेरिकेच्या अणुशक्तीमुळे दुसरे महायुध्द संपले परंतु अमेरिकेच्या या ताकदीची जगातील सर्व राष्ट्रांना धडकी भरली. जगाचे नेतृत्व करण्याच्या स्पर्धेतून अमेरिकेला टक्कर देणाऱ्या रशियाने अल्पावधीतच स्वतःला अण्वस्त्र संपन्न सिध्द केले. अमेरिका व रशिया बरोबरच इंग्लड, फ्रान्स, चिन यांनी तर विलंबाने का असेना अणुबॉम्ब तयार केले. जगातील महासत्तांनी स्वतः अणुबॉम्ब तयार केल्यानंतर अण्वस्त्र प्रसारावर बंदी घालण्यासाठी सक्तीचे जागतिक प्रयत्न सुरू केले. अण्वस्त्रधारी राष्ट्रांनी इतर राष्ट्रांनाअण्वस्त्रनिर्मिती पासुन थांबविण्यासाठी 'एन. पी. टी.' (NPT) 'सी. टी. बी. टी.' (CTBT) सारख्या करारांवर स्वाक्षरी करण्यासाठी अण्वस्त्रविहीन राष्ट्रांवर प्रचंड दबाव आणला. अणुशक्ती संपन्न राष्ट्रे अण्वस्त्र विरहीत राष्ट्रांची वेगवेगळ्या प्रकारे नाकेबंदी करून त्यांना एनपीटी व सीटीबीटी यासारख्या करारांवर स्वाक्षरी करण्यासाठी त्यांच्यावर दबाव आणु लागले. अण्वस्त्र संपन्नतेमुळे महासत्तांच्या लष्करी ताकदीची अभद्र अरेरावी सुरू झाली. शीतयुध्दाच्या राजकारणाने यात जास्तीची भर टाकली. भीतीपोटी अण्वस्त्र विरहीत राष्ट्रांनी गुप्त, गुप्त, किंवा छुप्या पध्दतीने अण्वस्त्र निर्मितीचे तंत्रज्ञान व इंधन प्राप्तीसाठीचे प्रयत्न सुरू केले. यामुळे आज जगामध्ये आण्विक शस्त्रस्पर्धा सुरू झालेली आहे. तसेच महासत्तांनी निःशस्त्रीकरणासंबंधीची पाऊले देखील उचललेली आहेत. याचाच ऐतिहासिक आढावा घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आलेला आहे.

निःशस्त्रीकरणाला अपयश : महासत्तांच्या लबाडीचे अपत्य :

दुसऱ्या महायुध्दानंतर अमेरिका आणि सोव्हिएत रशिया यांच्यामध्ये शीतयुध्द सुरु झाले. एकमेकांना मात देण्यासाठी दोन्ही महासत्तांनी शस्त्रास्त्र स्पर्धेला गती दिली. परंतु दोन्ही राष्ट्रे अण्वस्त्र संपन्न असल्यामुळे तिसरे महायुध्द होऊ नये हाच दोन्ही महासत्तांचा प्रयत्न होता. परंतु जर तिसरे महायुध्द आढवलेच तर प्रतिस्पर्ध्याला मात करण्यासाठी दोन्ही महासत्ता आपल्या ताकदीमध्ये वृध्दीच करत राहिल्या. सत्तासमतोलाचा लंबक स्थिर राहावा तो प्रतिस्पर्ध्याच्या बाजुने झुकू नये या प्रयत्नातूनच दुसऱ्या महायुध्दानंतर आण्विक शस्त्रास्त्रस्पर्धा तीव्र झाली. जर तिसरे महायुध्द झाले तर, संपूर्ण विश्वाचा विनाश ओढवेल याची जाणीवदेखील महासत्तांना असल्यामुळे त्यांनी अणुपरीक्षणावर बंदी घालण्याच्या दिशेने पाऊले उचलविण्यास सुरूवात देखिल केली होती. याच प्रयत्नाचा एक भाग म्हणून १५ जुलै १९६३ रोजी ब्रिटन, सोव्हिएट रशिया आणि अमेरिकेच्या प्रतिनिधींनी 'आंशिक (अण्वस्त्र) चाचणी बंदी करार' (PTBT- Partial Test Ban Treaty) वर स्वाक्षरी केली.[1] या करारानुसार वातावरण, अवकाश आणि समुद्रात (पाण्यामध्ये) अणुचाचणी करण्यावर बंदी घालण्यात आली. शस्त्रनियंत्रणाच्या दिशेने उचलल्या गेलेले ते एक महत्वाचे पाऊल होते. परंतू त्यामध्ये काही त्रूटी होत्या, उदा. या करारानुसार भूमिगत विस्फोट करून अणुचाचण्या घेण्यावर कोणताही प्रतिबंध घालण्यात आला नव्हता. तसेच अण्वस्त्रांच्या विक्रीवर देखिल कोणतेच बंधन घालण्यात आलेले नव्हते. त्यामुळे शस्त्रास्त्र स्पर्धेला आळा घालण्याच्या दृष्टीने हा करार फार काही यशस्वी ठरला नाही. म्हणून जगातील वाढती अण्वस्त्रस्पर्धा कमी करण्यासाठी १९६६ मध्ये महासत्तांनी संयुक्त राष्ट्र संघाच्या महासभेसमोर आण्विक शस्त्राचा प्रसार थांबविण्यासाठी कराराचा मसुदा मांडण्यात आला. दोन वर्षांच्या चर्चेनंतर 'अण्वस्त्र प्रसारबंदी करार (NPT-Nuclear Non-Proliferation Treaty) दि. १३ जुन १९६८ रोजी महासभेने बहुमताने स्वीकृत केला. मतदानात सहभागी झालेल्या ११२ सदस्यांपैकी ११० सदस्यांनी मसुदयाच्या बाजुने मतदान केले. अल्बानियाने या मसुदयास विरोध केला तर क्यूबा तटस्थ राहिला. अमेरिका, सोव्हिएट रशिया यासारख्या महासत्तांबरोबरच इतर सदस्य राष्ट्रांनी या करारावर स्वाक्षऱ्या केल्यानंतर ५ मार्च १९७० रोजी NPT कराराला लागू करण्यात आले.[2] या कराराने अण्वस्त्र विहीन राष्ट्रांना अण्वस्त्रे निर्माण करता येणार नाही याची काळजी घेतली तर अण्वस्त्रधारी राष्ट्रांची अण्वस्त्रावर मक्तेदारी स्थापन केली. तसेच अण्वस्त्र विहीन राष्ट्रांनी नागरी उपयोग व विकास कामांचे कारण दाखवुन लष्करी उद्देशासाठी अणुकार्यक्रम हाती घेऊ नये म्हणून त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी या करारानुसार एका आंतरराष्ट्रीय आयोगाची (IAEA- International Atomic Energy Agency) स्थापन करण्यात आली. या कराराला २५ वर्षांची म्हणजे १९९५ पर्यंत वैधता देण्यात आली. तसेच दर ५ वर्षांनंतर या कराराची उपयुक्तता तपासण्यासाठी परिषदेचे आयोजन करण्याचे ठरले. एकंदरीत हा करार अत्यंत भेदभावपूर्ण असल्यामुळे भारत, पाकिस्तान, चीन अशा अनेक काही देशांनी NPT करारावर स्वाक्षरी केलेली नाही. कारण हा करार अण्वस्त्र संपन्न राष्ट्रांच्या अणुशक्तीवर एकाधिकार निर्माण करू इच्छितो. तसेच NPT करारामध्ये अण्वस्त्रांचा प्रसार थांबविण्याची कोणतीही योजना नाही. सर्वांत महत्वाची बाब म्हणजे इतर पारंपारिक शस्त्रास्त्रांची निर्मिती थांबविण्यासंदर्भात व अस्तित्वात असलेली आण्विक अस्त्रे

Smt.V.U.Patil Arts and Late Dr.B.S.Desale Science Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304
Scanned by CamScanner
Scanned by CamScanner

नष्ट करण्यासंदर्भात कोणतही प्रावधान या करारात नव्हते. या कराराच्या मर्यादेमुळे हा करार अण्वस्त्र प्रसार बंदीच्या बाबतीत केवळ एक फार्स ठरला. सन १९७० मध्ये 'अण्वस्त्र प्रसारबंदी करार' (NPT) अस्तित्वात आला होता. करारातील तरतूदीनुसार २५ वर्षानंतर या कराराची समिक्षा होणार होती. म्हणून १७ एप्रिल १९९५ पासून चार आठवडे न्यूयॉर्कमध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाच्या निगरानीखाली १७८ देश सहभागी असलेली एक आंतरराष्ट्रीय परीषद भरली होती. परिषदेतील निर्णयानुसार एनपीटी कराराला विनाअट अनिश्चित काळासाठी मुदतवाढ देण्यात आली.[1] आपला कठोर विरोध करण्यासाठी भारताने या परिषदेवर बहिस्कार टाकला होता.

अण्वस्त्र प्रसारबंदी कराराला – (NPT) अपेक्षित यश न मिळाल्यामुळे पृथ्वीला आण्विक शस्त्रास्त्रांच्या धोक्यापासून वाचवण्यासाठी एका नविन सर्वंकष (अण्वस्त्र) चाचणी बंदी कराराच्या (CTBT- Comprehensive Ban Test Treaty) मसुद्यावर चर्चा करण्यासाठी जानेवारी १९९४ आणि ऑगस्ट १९९६ मध्ये जिनेव्हा येथे ६१ प्रतिनिधींची परिषद आयोजित करण्यात आली होती. २४ सप्टेंबर १९९६ मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघात CTBT करार मंजुरीसाठी ठेवण्यात आला. अमेरिकेचे तत्कालिन राष्ट्रध्यक्ष बिल क्लिंटन यांनी सर्वप्रथम या करारावर स्वाक्षरी केली. ८ जुलै १९९७ पर्यंत पाच बड्या अण्वस्त्रधारी राष्ट्रांसह एकुण १४४ राष्ट्रांनी CTBT करारावर स्वाक्षऱ्या करून या कराराला मान्यता दिली. हा करार भेदभावपूर्ण असल्यामुळे भारताने याला दिलेली नाही. १९९६ मध्ये सर्वंकष (अण्वस्त्र) चाचणी बंदी करार CTBT संयुक्त राष्ट्र संघाच्या महासभेत ३ विरूध्द १५८ मतांनी स्वीकृत करण्यात आला होता. त्याचा उद्देश असा होता कीच, अण्विक शस्त्रांस्त्राचा विकास आणि त्यांची संहारक क्षमतेत वृध्दी करण्यास प्रतिबंध घालणे, नविन सुधारित स्वरूपाच्या अण्विक शस्त्रांचे नष्ट करणे, अण्विक प्रसार थांबविणे तसेच अण्विक निःशस्त्रीकरणची प्रक्रिया गतिमान करून आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षितता आधिक बळकट करणे.[2] अशाप्रकारे महासंहारक शस्त्रास्त्रांवर प्रतिबंध घालण्यासाठी आतापर्यंत करण्यात आलेले सर्व प्रयत्न केवळ कागदावर राहिले. CTBT च्या 'एन्ट्री इन टू फोर्स' तरतूदीनूसार १८ जुन १९९६ मध्ये जिनेव्हा येथे झालेल्या निःशस्त्रीकरण परिषदेत सहभागी झालेल्या अणुभट्ट्यांनी समृध्द असणाऱ्या सर्व ४४ राष्ट्रांनी CTBT मान्यता दिल्यानंतरच हा करार अंमलात येईल. विशेष म्हणजे भारत, पाकिस्तान व इस्त्राईल यांचीदेखील यामध्ये समावेश आहे.[3] भारताने CTBT चा नेहमी विरोध केला आहे. कारण भारताचे म्हणणे असे आहे की, सर्व देशांनी सर्व प्रकारच्या अण्विक चाचण्या व अण्विक शस्त्रांचा कायमस्वरूपी त्याग केला पाहिजे.

दुसऱ्या महायुध्दाच्या कटुअनुभवानंतर निःशस्त्रीकरणासाठी व अण्विक शक्तीच्या प्रसाराला आळा घालण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर संयुक्त राष्ट्र संघाकडून अनेक प्रयत्न झाले. परंतू बदलत्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणात दहशतीचे सत्तासंतुलन आकाराला आले आणि भारत, पाकिस्तान, उत्तर कोरिया सारख्या आणखी काही विकसनशील राष्ट्रांनी स्वसंरक्षणासाठी अणुचाचण्या करून स्वतःला अण्वस्त्रधारी राष्ट्र म्हणून सिध्द केले. अमेरिकेच्या अणुचाचणीपासून नंतरच्या काळात आंतरराष्ट्रीय करारांना व निर्बंधाना धाब्यावर बसवत काही राष्ट्राकडून घेण्यात आलेल्या अणुचाचण्यांना आलेख पुढीलप्रमाणे आहे.

महत्वाच्या अणुचाचण्या :

दिनांक	अणुचाचणीचे नाव	उत्पादन (किलाटन मध्ये)	देश
१६ जुलै १९४५	ट्रिनिटी	१९	अमेरिका
६ ऑगस्ट १९४५	लिटिल ब्याय	१५	अमेरिका
९ ऑगस्ट १९४५	फॅट मॅन	२१	अमेरिका
२९ ऑगस्ट १९४९	जोए १	२२	सोव्हिएत रशिया
३ ऑक्टोबर १९५२	हरिकेन	२५	ब्रिटन (इंग्लंड)
१ नोव्हेंबर १९५२	इवी माइक	१०,२००	अमेरिका
१२ऑगस्ट १९५३	जोए ४	४००	सोव्हिएत रशिया
१मार्च १९५४	कैस्टिल ब्रेवो	१५,०००	अमेरिका
२२नोव्हेंबर १९५५	आरडिएस- ३७	१,६००	सोव्हिएत रशिया
८ नोव्हेंबर १९५७	ग्रेप्पल	१,८००	ब्रिटन (इंग्लंड)
१३ फेब्रुवारी	गव्यायिज ब्ल्यू	६०	फ्रान्स
३१ ऑक्टोबर	सार बॉम्ब	५०,०००	सोव्हिएत रशिया
१६ ऑक्टोबर	५९६	२२	चीन
१७ जुन	टेस्ट नं. ६	३,३००	चीन
२४ ऑगस्ट	कैनोपस	२,६००	फ्रान्स
१८ मे	स्माईलिंग बुध्दा	१२	भारत
११ मे	शक्ती	४३	भारत
१३ मे	शक्ती	१२	भारत
२८ मे	चघाई	९	पाकिस्तान
९ ऑक्टोबर	हवादेई- री (टेस्ट. नं. १)	१	उत्तर कोरिया ६
२५ मे	टेस्ट नं. २	४	उत्तर कोरिया
१२ फेब्रुवारी	टेस्ट नं. ३	७	उत्तर कोरिया
६ जानेवारी	टेस्ट नं. ४	१०	उत्तर कोरिया ७

जगातील कोणत्याही राष्ट्राला त्याच्या अंतर्गत व बाह्य सुरक्षिततेबाबत तडजोड करता येऊ शकत नाही. अण्वस्त्रधारी राष्ट्रांची संरक्षण सज्जता व लष्करी सामार्थ्यामुळे जगातील लहान-लहान, अविकसित आणि विकसनशिल राष्ट्रांना भीती वाटते. महासत्ताकडून त्यांच्या स्वार्थासाठी हस्तक्षेप घेण्याची भीती या इतर अण्वस्त्रविहीन राष्ट्रांच्या मनात असल्यामुळे त्यांनी सत्तासंतुलन प्रस्थापित करून स्वतःची संरक्षण सिध्दता वाढविण्यासाठी अणुकार्यक्रमास अग्रस्थान देऊन सुप्त किंवा गुप्त पध्दतीने अणुसंशोधनाला प्राधान्य दिलेले आहे.

निष्कर्ष:

निःशस्त्रीकरण आणि अण्विक शस्त्रांचे आळा घालण्यासाठी मागील काही दशकांपासून अनेक प्रयत्न झाले. परंतू ते फारसे यशस्वी झाल्याचे चित्र आपणास दिसत नाही. कारण दिवसेंदिवस जगातील

I.S.S's. Smt. V.U. Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule
PRINCIPAL
I.S.S's. Smt. V.U. Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule
Scanned by CamScanner
Scanned by CamScanner

राष्ट्र अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रांची निर्मिती करताना आणि जगामध्ये अण्विक शक्तीचा प्रसार होताना दिसत आहे. अशावेळी एकच प्रश्न मनात निर्माण होतो, तो म्हणजे आतापर्यंत नि:शस्त्रीकरणासाठी आणि अण्विक शस्त्रास्त्रीकरणासाठी आणि अण्विक शस्त्रास्त्र नियंत्रणासाठी झालेले प्रयत्न प्रामाणिक होते काय? की मग नविन दहशतवादी संघर्षाकडे झुकणाऱ्या जगात राष्ट्रांना असुरक्षिततेची भिती अधिक वाटत आहे काय? असे प्रश्न अभ्यासकांच्या मनात निर्माण होऊ शकतात.

अण्वस्त्रांच्या निर्मितीला आणि प्रसाराला संपूर्णत: प्रतिबंध घालण्यासाठी हा करार संयुक्त राष्ट्र संघाने मंजुर केला. अमेरिका, ईस्त्राइल, ईराण, इंडोनेशिया, चीन, कोलंम्बिया आणि इजिप्त सारख्या देशांनी सारख्या वर स्वाक्षऱ्या केल्या परंतु त्या देशांच्या संसदेने त्यास अनुमोदन दिलेले नाही. अमेरिकन सिनेटने च्या अनुमोदनास नकार देताना म्हटले की भविष्यात अण्विक आयुधाची आवश्यकता पडू शकते. अशा परिस्थितीत जी राष्ट्रे अण्वस्त्र विहिन आहे तसेच ज्यांच्या सार्वभौमत्वावर सदैव टांगती तलवार आहे, त्यांच्याकडून नि:शस्त्रीकरणासंबंधी आणि अण्विक शस्त्रास्त्र प्रतिबंधासंबंधी ठोस कृतीची अपेक्षा करणे गैर ठरेल. आज जगात दहशतवाद, लष्करी हस्तक्षेप यासारख्या समस्यांमुळे जागतिक परिस्थिती अतिशय जटिल व गुंतागुंतीची झालेली असल्यामुळे कोणतेही राष्ट्र आपल्या राष्ट्रीय हिताशी कोणत्याही प्रकारची तडजोड करू शकत नाही. त्यामुळे प्रत्येक राष्ट्र अधिकाधिक व अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रे गोळा करून आंतरराष्ट्रीय सत्तासंतुलनाच्या व्यवस्थेमध्ये स्वत:साठी महत्त्वाचे स्थान प्राप्त करू इच्छितात. म्हणून शेवटी एकच म्हणता येईल की, बदलत्या जागतिक परिस्थितीत नि:शस्त्रीकरणाचा विचार अप्रासंगिक ठरत असून जगात केवळ दहशतीचे सत्तासंतुलन विद्यमान राहणार आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१) सुरेन्द्र कौशिक : राजनीति विज्ञान, उपकार, प्रकाशन आगरा, २००५,पृ. ५४८
२) किता, पृ. ५४८
३) बी. एल. फडिया : साहित्य भवन पब्लिकेशन्स,आगरा,२०... पृ. ७५४
४) इंडिया न्यूज (साप्ताहिक), नवी दिल्ली,७ - १३ ऑक्ट. २०१०,पृ. ४१
५) उपरोक्त क्र. १, पृ. ५५१
६) उपरोक्त क्र. ४, पृ. ४३
७) wikipedia

PRINCIPAL
K.S.S's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

Scanned by CamScanner
Scanned by CamScanner

Asian-European Journal of Mathematics
Vol. 14, No. 1 (2021) 2050150 (10 pages)
© World Scientific Publishing Company
DOI: 10.1142/S1793557120501508

World Scientific
www.worldscientific.com

Purely chromatic and hyper chromatic lattices

Madhukar M. Pawar*,‡ and Amit S. Wadile†

*Post Graduate Department of Mathematics
S. S. V. P. S's. Late Karmveer Dr. P. R. Ghogrey Science College
Dhule (M.S.) 424-005, India

†T.E.S's Smt. V. U. Patil Arts
and Late Dr. B. S. Desale Science College
SAKRI Dist. Dhule (M.S.) 424-304, India
‡m2pawar@yahoo.com

Communicated by I. Chajda
Received August 26, 2019
Accepted September 11, 2019
Published November 7, 2019

Dedicated to Professor N. K. Thakare on the occasion of his 81^{st} birthday.

We introduce the concepts of a hyper chromatic, a critically chromatic and a purely chromatic lattice. We obtain some characterizations for purely chromatic and hyper chromatic dismantlable lattices. We prove relationships between the chromatic number of two lattices and their linear sum, vertical sum and adjunct.

Keywords: Purely chromatic; critically chromatic and hyper chromatic posets; vertical sum; linear sum; adjunct and dismantlable lattice.

AMS Subject Classification: 06A07, 05C15, 06E05, 06E10

1. Introduction and Preliminaries

Many researchers have proved results by associating a graph with a lattice. For example Bollobás [1], and Rival [9] studied the covering graph of a lattice. Filipov [3] studied the comparability graph, Nimbhorkar *et al.* [6] introduced the zero divisor graph of a lattice and many other researchers have associated different types of graphs with lattices. In this paper, we consider the covering graph of a lattice. Throughout in this paper, all lattices, posets are finite and all graphs are finite and simple (a graph is called simple, if its edge set contains neither a loop nor multiple edges i.e. edges connecting the same pair of vertices).

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri,Tal.Sakri,Dist.Dhule

Let G be a graph and $V(G)$ and $E(G)$ denote its vertex set and the edge set, respectively. The chromatic number of the graph G, denoted by $\chi(G)$, is the minimum number of colors needed to color the vertices so that adjacent vertices receive different colors. *An independent set* in a graph is a set of pairwise nonadjacent vertices. So for any graph G the chromatic number $\chi(G)$ is the minimum number of independent sets needed to partition $V(G)$.

Any finite poset P can be visualized as a graph. Given a poset P, the *covering graph* of P, is the graph $G(P)$, whose vertex set is P and $\langle x, y\rangle$ is an edge if either x covers y (denoted by $y \prec x$) or y covers x. Let us denote the vertex set and the edge set of $G(P)$ by $V(P)$ and $E(P)$, respectively.

A poset P is said to be *k-chromatic* if $\chi(P) = \chi(G(P)) = k$ and k-colorable if $\chi(P) \leq k$. It is known that for every positive integer k there is a poset P which is k-chromatic.

In a conference on lattice theory held at Szeged in 1974, Burmeister and Rival posed the following conjecture.

Conjecture. *The graph of a lattice is always 3-colorable.*

Bollobás [1] rejected this conjecture by proving the following theorem.

Theorem 1.1. *Given a natural number k there is a lattice L whose covering graph $G(L)$ is not k-colorable.*

We recall the concept of a dismantlable lattice which is introduced by Rival [9].

Definition 1.2. A finite lattice L with n elements is called a dismantlable lattice if there exists a chain $L_1 \subset L_2 \subset \cdots \subset L_n(= L)$ of sublattices $L_i, (i = 1, 2, \ldots, n)$ of L such that $|L_i| = i$ for each i.

Clearly, a sublattice of a dismantlable lattice is also dismantlable. All the lattices, shown in Fig. 1 are dismantlable. Kelly and Rival [5] proved a characterization theorem and Thakare *et al.* [10] proved a structure theorem for this class of lattices.

Pawar and Bhamre [7] have recently established a characterization theorem for 2-chromatic dismantlable lattices and gave chromatic classification of the class of dismantlable lattices. The following results are from [7].

Theorem 1.3. (i) *A finite semi-modular lattice is 2-chromatic.*
(ii) *A dismantlable lattice is 3-colorable.*
(iii) *A dismantlable lattice is 2-chromatic if and only if lengths of all maximal chains in it are of the same parity (i.e. all maximal chains are of even length or all of them are of odd length).*

From these results, we conclude that all posets having less than five elements are 2-colorable and the poset N_5 is 3-chromatic. Thus, every proper subposet of N_5 is 2-colorable. Consider the lattice O_6 in the Fig. 1, we observe that N_5 is a

TSS's Smt.V.U.Patil Arts and Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri,Tal.Sakri,Dist.Dhule

Obviously, every critically chromatic poset is purely chromatic but not conversely, e.g. C_3 is purely 2-chromatic but not critically chromatic. In fact, C_2 is the only critically 2-chromatic poset. Note that, if $Q \subset P$ and $G(Q)$ is a subgraph of $G(P)$, then $\chi(Q) \leq \chi(P)$. Thus, P is hyper chromatic if and only if there exists a sub-poset Q of a poset P such that $G(Q)$ is not a subgraph of $G(P)$. As every sublattice of a lattice L is a sub-poset of L, we have the following results.

Proposition 2.1. *If a poset P forms a lattice and it is a purely chromatic poset, then P is also a purely chromatic lattice.*

Proposition 2.2. *If a lattice L is a hyper chromatic lattice, then L is also a hyper chromatic poset.*

We prove the following characterization.

Theorem 2.3. *A nontrivial lattice of finite length is a purely 2-chromatic lattice if and only if it is modular.*

Proof. It is well known that a lattice is monochromatic if and only if it is a trivial lattice. By Theorem 1.3, every nontrivial modular lattice is 2-chromatic. Since every sublattice of a modular lattice is modular, it follows that a nontrivial modular lattice is a purely 2-chromatic lattice.

Conversely, let L be a purely 2-chromatic nontrivial lattice of finite length. Then $\chi(L) = 2$. If L' is a sublattice of L, then $\chi(L') \leq 2$. Since $\chi(N_5) = 3$, L cannot have a sublattice isomorphic to N_5. Hence, L is modular. □

The following example shows that the converse of Proposition 2.1 and that of Proposition 2.2 does not hold.

Example 2.4. Let us consider the lattices L_1 and N_5 as depicted in Fig. 1, we observe that $\chi(L_1) = 2$ and $\chi(N_5) = 3$. We note that L_1 is a modular lattice. Since every sublattice of a modular lattice is modular, by Theorem 2.3 every sublattice of L_1 is 2-colorable. Thus, L_1 is a purely chromatic lattice.

Although N_5 is not a sublattice of L_1, it is a sub-poset of L_1. Thus, L_1 is a hyper chromatic poset i.e. it is not a purely chromatic poset.

Thus from Theorem 2.3 and Example 2.4, we have the following remark.

Remark 2.5. A modular lattice is a purely chromatic lattice but it may be a hyper chromatic poset.

Corollary 2.6. *A dismantlable lattice L is a purely chromatic lattice if and only if $\chi(L) = 3$ or L is 2-colorable and modular.*

Proof. Since a sublattice of a dismantlable lattice is dismantlable, the result follows from Theorem 1.3(ii) and 2.3. □

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt. V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri,Tal.Sakri Dist.Dhule

Sakri (Dhule)

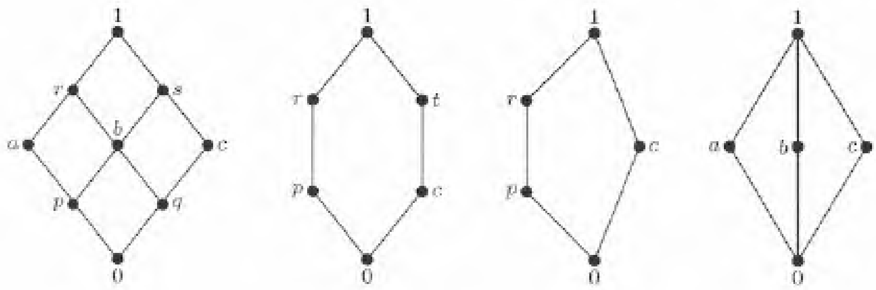

$L_1 = \mathcal{C}_3 \times \mathcal{C}_3$ $\quad O_6 \quad N_5 \quad M_3$

Fig. 1. Some dismantlable lattices.

sublattice of O_6, $\chi(O_6) = 2$ and $\chi(N_5) = 3$. This indicates that, 'a lattice L may have a sublattice L' such that $\chi(L') > \chi(L)$'.

This observation motivates us to introduce the concepts of a purely chromatic, a critically chromatic and a hyper chromatic poset as well as a lattice as follows.

Definition 1.4. A poset P (lattice L) is said to be a *purely chromatic poset* (*lattice*) if for every subposet Q of P (sublattice L' of L), $\chi(Q) \leq \chi(P)$ ($\chi(L') \leq \chi(L)$). A poset P is called a *critically chromatic poset* if for every proper subposet Q of P, $\chi(Q) < \chi(P)$ and a *hyper chromatic poset* if there exists a subposet Q of P, such that $\chi(Q) > \chi(P)$.

Similarly, we can define a *critically chromatic lattice* and a *hyper chromatic lattice*.

The work in [1, 10] and [7] motivated us to define and study purely chromatic, hyper chromatic and critically chromatic posets.

The operations such as the linear sum, the vertical sum, the horizontal sum and adjunct, etc. on lattices (posets) are studied by many researchers.

In this paper, we obtain relationships between the chromatic numbers of two lattices (posets) and their linear sum, vertical sum and adjunct. Some characterizations for purely 2-chromatic lattices and dismantlable hyper chromatic lattices are also proved.

The undefined terms and notations from lattice theory are from Davey and Priestley [2] or Grätzer [4] and from graph theory are from West [11].

2. Coloring of Posets

In this section, we show that a dismantlable lattice is a hyper chromatic lattice if and only if it is 2-chromatic and nonmodular. Throughout in this paper, we denote a chain with n elements by $\mathcal{C}_n$.

TSS's Smt.V.U.Patil Arts and Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri,Tal.Sakri,Dist.Dhule

(2) *Let L' be a sublattice of $L_1 \circ L_2$. If both $L' \cap L_1$ and $L' \cap L_2$ are nonempty, then $L' = (L' \cap L_1) \circ (L' \cap L_2)$ or $L' = (L' \cap L_1) \oplus (L' \cap L_2)$.*
(3) *$L_1 \oplus L_2$ is distributive(modular) if and only if both L_1 and L_2 are distributive(modular).*
(4) *$L_1 \circ L_2$ is distributive(modular) if and only if both L_1 and L_2 are distributive(modular).*

Thakare *et al.* [10] introduced the concept of an adjunct of lattices. We extend it to posets as follows.

Definition 3.4. Let P and Q be two disjoint finite posets and (a, b) be a pair of distinct elements in P such that $a < b$ and a is not covered by b. We define the partial order $\leq$ on $P \cup Q$ with respect to the pair (a, b) as follows: $x \leq y$ in $P \cup Q$ if and only if $x, y \in P$ and $x \leq y$ in P or $x, y \in Q$ and $x \leq y$ in Q or $x \in P, x \leq a$ in P and $y \in Q$ or $x \in Q$, $y \in P$ and $b \leq y$ in P. The procedure of obtaining a poset $(P \cup Q, \leq)$ in this way is called the adjunct operation of P with Q at (a, b) and the new poset is denoted by $P]_a^b Q$.

The diagram of $P]_a^b Q$ is obtained by placing the diagram of P and the diagram of Q side by side in such a way that the maximal elements of Q are at lower position than that of b and the minimal elements of Q are at higher position than that of a and then we add the edges connecting every maximal element of Q with b and every minimal element of Q with a. It is easy to note that, if L_1 and L_2 are two lattices, then $L_1]_a^b L_2$ is also a lattice and L_1 and L_2 are its sublattices. The lattice L_2 as depicted in Fig. 2, illustrates $\mathbf{2^3}]_c^1 C_1$.

In particular, if P and Q are bounded posets, then $|E(P \oplus Q)| = |E(P)| + |E(Q)| + 1$, $|E(P \circ Q)| = |E(P)| + |E(Q)|$ and $|E(P]_a^b Q)| = |E(P)| + |E(Q)| + 2$. Due to this fact the vertical sum and the adjunct of two lattices are respectively called 0-*sum* and 2-*sum*; see Pawar and Waphare [8]. Apparently, one may feel that

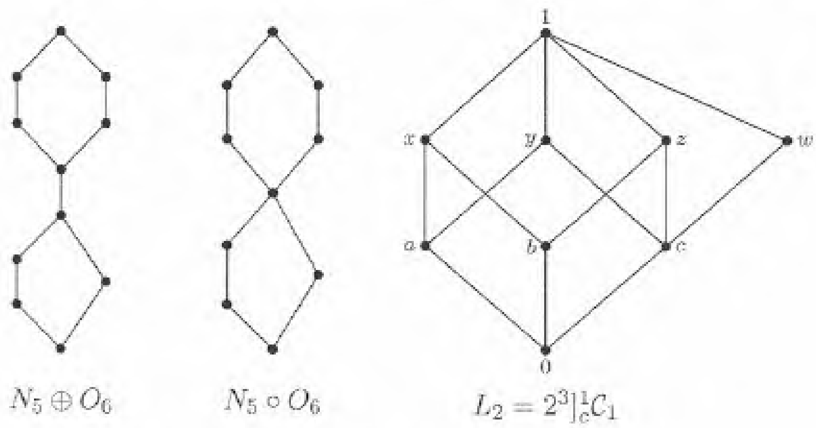

Fig. 2. Linear sum, vertical sum and adjunct of lattices.

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt. V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri,Tal.Sakri.Dist.Dhule
Sakri (Dhule)

Now we characterize dismantlable hyper chromatic lattices as follows.

Theorem 2.7. *A dismantlable lattice is a hyper chromatic lattice if and only if it is 2-chromatic and nonmodular.*

Proof. Let L be a 2-chromatic, nonmodular lattice. Then there is a sublattice L' of L which is isomorphic to N_5 and hence $\chi(L') = 3$. Thus, L is a hyper chromatic lattice.

Conversely, let L be a dismantlable, hyper chromatic lattice. As a trivial lattice is the only 1-chromatic lattice, $\chi(L) \neq 1$. Let if possible $\chi(L) = 3$. By Theorem 1.3(ii), for every sublattice L' of L, $\chi(L') \leq 3$, which contradicts the fact that L is hyper chromatic. Hence, $\chi(L) = 2$ and nonmodularity of L follows from Theorem 2.3. □

Remark 2.8. Example 2.4 shows that a dismantlable, 2-chromatic and modular lattice may be a hyper chromatic poset.

3. Operations on Lattices and Coloring

In this section, we recall some known operations on posets such as the linear sum (also called an ordinal sum), the vertical sum, the horizontal sum etc. and study them in the context of coloring of lattices.

The following definition is from Davey and Priestley [2, p. 17].

Definition 3.1. Let P and Q be disjoint posets. The *linear sum or ordinal sum* of P and Q, denoted by $P \oplus Q$, is defined by taking the following order relation on $P \cup Q : x \leq y$ if and only if $x, y \in P$ and $x \leq y$ in P, or $x, y \in Q$ and $x \leq y$ in Q, or $x \in P$ and $y \in Q$.

The *vertical sum* of two bounded posets P and Q is obtained from the linear sum $P \oplus Q$ by identifying the greatest element of P with the least element of Q. The *horizontal sum* of bounded posets P and Q is obtained from their disjoint union $P \cup Q$ by identifying the greatest elements of the two posets and also identifying the least elements. These two concepts are from Davey and Priestley [2, p. 84]. The concept of a vertical sum of two posets can be defined more explicitly as follows.

Definition 3.2. Let P_1 be a poset with the largest element and P_2 be a poset with the least element such that the greatest element of P_1 and the least element of P_2 are the same, say α, and $P_1 \cap P_2 = \{\alpha\}$, then the vertical sum of P_1 with P_2, denoted by $P_1 \circ P_2$, is a poset $(P_1 \cup P_2, \leq)$, where $x \leq y$ if and only if $x, y \in P_1$ and $x \leq y$ in P_1 or $x, y \in P_2$ and $x \leq y$ in P_2 or x in P_1 and y in P_2.

Using these two definitions, we have:

Proposition 3.3. *Let L_1 and L_2 be two lattices.*

(1) *Let L' be a sublattice of $L_1 \oplus L_2$. If both $L' \cap L_1$ and $L' \cap L_2$ are nonempty, then $L' = (L' \cap L_1) \oplus (L' \cap L_2)$.*

and Late Dr.B.S. Desale Science College
T.S.S's Smt. V.U.Patil Arts
Sakri,
Dist.Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's Smt V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri,Tal.Sakri,Dist.Dhule

The following corollary follows from Proposition 3.3 and Theorem 3.6.

Corollary 3.7. *The linear sum of two purely chromatic lattices is a purely chromatic lattice. Similarly, the vertical sum of two purely chromatic lattices is a purely chromatic lattice.*

The following examples show that, the converse of both the statements in Corollary 3.7 do not hold.

Example 3.8. The lattices $N_5 \oplus O_6$ and $N_5 \circ O_6$ depicted in Fig. 2 are purely chromatic but O_6 is not purely chromatic.

Example 3.9. The lattice O_6 depicted in Fig. 1 is a horizontal sum of two disjoint copies of C_4. Here, C_4 is purely chromatic lattice but O_6 is not.

This observation leads to the computation of the chromatic number of an adjunct of two lattices as follows.

Let L be a lattice. We denote by $l(L)$, the length of a longest chain in L.

Theorem 3.10. *If L_1 and L_2 are two lattices, $L = L_1]_a^b L_2$ and $m = \text{Max}\{\chi(L_1), \chi(L_2)\}$, then*

$$\chi(L) = \begin{cases} m+1 & \text{if } m = 2 \text{ and } l([a,b]) \text{ and } l(L_2) \text{ are not of the same parity} \\ m & \text{otherwise.} \end{cases}$$

Proof. Let $L = L_1]_a^b L_2$, $\chi(L_1) = k_1$ and $\chi(L_2) = k_2$ and $m = \max\{k_1, k_2\}$. As $G(L_1)$ and $G(L_2)$ are subgraphs of $G(L)$, clearly, $\chi(L) \geq m$. It follows from the Definition 3.4 that $k_1 \geq 2$. Hence, $m \geq 2$ and the lattice L_2 has the least element 0 and the greatest element 1. Also, the edge set of $G(L)$ is partitioned into three sets $E(L_1), E(L_2)$ and $\{(a,0),(1,b)\}$. To determine $\chi(L)$, consider the partitions $\{V_1, V_2, \ldots, V_{k_1}\}$ and $\{V_1', V_2', \ldots, V_{k_2}'\}$ of independent subsets of L_1 and L_2, respectively and a set of m colors is denoted by $[m] = \{1, 2, \ldots, m\}$ of m colors.

Case-I: Let $m = 2$. Suppose that $l([a,b])$ and $l(L_2)$ are of the same parity.

If $l([a,b])$ and $l(L_2)$ both are even, then every saturated chain connecting a and b is of even length. Hence both a, b acquire the same color. Similarly, 0 and 1 also acquire the same color. Hence, without loss of generality, assume that $a, b \in V_1$ and $0, 1 \in V_1'$. Then we observe that, $c : L \to [m]$ defined by

$$c(x) = \begin{cases} 1 & \text{if } x \in V_1 \text{ or } x \in V_2', \\ 2 & \text{if } x \in V_2 \text{ or } x \in V_1' \end{cases}$$

is a proper coloring of L.

If $l([a,b])$ and $l(L_2)$ both are odd, then every saturated chain connecting a and b is of odd length, hence both a, b acquire different colors. Similarly, 0 and 1 also acquire different colors. Hence, without loss of generality, assuming that

Sakri (Dhule)
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri,Tal.Sakri,Dist.Dhule

the horizontal sum of two lattices L_1 and L_2 is a special case of the adjunct of the two lattices L_1 and L_2 at $(0, 1)$, but that is not true. Because, $|L_1]_0^1 L_2| = |L_1| + |L_2|$, whereas the number of elements in the horizontal sum of L_1 and L_2 is $|L_1| + |L_2| - 2$. Thus, the adjunct of two bounded posets is a more general concept than that of their horizontal sum. After introducing the concept of an adjunct of two lattices, Thakare *et al.* [10] established a structure theorem for dismantlable lattices as follows.

Theorem 3.5 (Structure theorem). *A finite lattice is dismantlable if and only if it is an adjunct of chains. i.e. a lattice L is dismantlable if and only if $L = C_1]_{a_1}^{b_1} C_2]_{a_2}^{b_2} \cdots]_{a_{k-1}}^{b_{k-1}} C_k$, where $C_1, C_2, \ldots, C_k$ are disjoint chains in L.*

Note that a representation of a dismantlable lattice as an adjunct of chains is not unique. However, the number of chains in any adjunct representation of a dismantlable lattice remains the same. Regarding coloring of these operations, we have the following results.

Theorem 3.6. *Let P and Q be two bounded posets and $m = \text{Max}\{\chi(P), \chi(Q)\}$.*

(1) *If P and Q are disjoint, then*

$$\chi(P \oplus Q) = \begin{cases} 2 & \text{if } \chi(P) = \chi(Q) = 1 \\ m & \text{otherwise.} \end{cases}$$

(2) *If $P \cap Q = \{a\}$, where a is the greatest element of P and also the least element of Q, then $\chi(P \circ Q) = m$.*

Proof. Let $\chi(P) = k_1$ and $\chi(Q) = k_2$ and $m = \max\{k_1, k_2\}$. Consider partitions, $\{V_1, V_2, \ldots, V_{k_1}\}$ and $\{V_1', V_2', \ldots, V_{k_2}'\}$ of independent subsets of P and Q, respectively such that the greatest element 1_P of P is in V_1 and the least element 0_Q of Q is in V_1'. Also, $[m] = \{1, 2, \ldots, m\}$ be the set of m colors.

(1) Let P and Q be disjoint posets. If $\chi(P) = \chi(Q) = 1$, then $P \oplus Q$ is a chain C_2. Hence $\chi(P \oplus Q) = 2$. Otherwise, $G(P)$ and $G(Q)$ are subgraphs of $G(P \oplus Q)$, therefore $\chi(P \oplus Q) \geq m$. Moreover, $E(P \oplus Q) = E(P) \cup E(Q) \cup \{\langle 1_P, 0_Q \rangle\}$. Therefore, a coloring function $c : P \oplus Q \to [m]$ defined as

$$c(x) = \begin{cases} i & \text{if } x \in V_i \quad i = 1, 2, \ldots, k_1, \\ j + 1 (\text{mod } m) & \text{if } x \in V_j' \quad j = 1, 2, \ldots, k_2 \end{cases}$$

is a proper coloring of L. This leads to $\chi(P \oplus Q) = m$.

(2) If $1_P = 0_Q = a$, then $P \circ Q$ is defined. Using the same techniques as used in (1), we observe that, a coloring function $c' : P \circ Q \to [m]$ defined as

$$c'(x) = i \text{ , if } x \in V_i \text{ and/or } x \in V_i' i = 1, 2, \ldots, m,$$

is a proper coloring of L. This leads to $\chi(P \circ Q) = m$. □

T.S.S's Smt. V.U.Patil Arts and Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri,Tal.Sakri,Dist.Dhule

$a \in V_1, b \in V_2, 0 \in V_1'$ and $1 \in V_2'$, it can be verified that, the same color function c defined above is a proper coloring of L. Thus $\chi(L) = 2$.

Case-II: Let $m = 2$. Suppose that $l([a, b])$ and $l(L_2)$ are not of the same parity.

If $l[a, b]$ is even and $l(L_2)$ is odd, then there exist two saturated chains, $C_1 \subset L_1$ connecting a and b and $C_2 \subset L_2$ connecting 0 and 1 such that $l(C_1)$ is even and $l(C_2)$ is odd. Moreover, $C_1]_a^b C_2$ is a sublattice of L. As $G(C_1]_a^b C_2)$ is subgraph of $G(L)$ and it is an odd cycle and $\chi(C_1]_a^b C_2) = 3$. Therefore $\chi(L) \geq 3, a, b$ acquire the same color and 0 and 1 acquire different colors. Without loss of generality, assume that $a, b \in V_1, 0 \in V_1'$ and $1 \in V_2'$, then we observe that $c' : L \to [3]$ defined as

$$c'(x) = \begin{cases} 1 & \text{if } x \in V_1, \\ 2 & \text{if } x \in V_2 \text{ or } x \in V_1', \\ 3 & \text{if } x \in V_2' \end{cases}$$

is a proper coloring of L. Thus $\chi(L) = 3$.

Similarly, it can be shown that, if $l([a, b])$ is odd and $l(L_2)$ is even then $\chi(L) = 3$.

Case-III: Let $m \geq 3$. Depending on $l([a, b])$ and $l(L_2)$, without loss of generality, assuming that $a, b \in V_1$ or $a \in V_1$ and $b \in V_2$ as well as $0, 1 \in V_1'$ or $0 \in V_1'$ and $1 \in V_2'$, we observe that, in each case a coloring function $c'' : L \to [m]$ defined as

$$c''(x) = \begin{cases} i & \text{if } x \in V_i \quad i = 1, 2, \ldots, k_1 \\ j + 1 \pmod{m} & \text{if } x \in V_j' \quad j = 1, 2, \ldots, k_2 \end{cases}$$

is a proper coloring of L. This leads to $\chi(L) = m$.

The above three cases complete the proof. □

We have the following theorem for dismantlable lattices.

Theorem 3.11. *Let L_1 and L_2 be two dismantlable lattices,*

(1) *If $L_1 \cap L_2 = \emptyset$, then $L_1 \oplus L_2$ is a purely chromatic lattice if and only if both L_1 and L_2 are modular or at least one of L_1 and L_2 is 3-chromatic.*
(2) *$L_1 \circ L_2$ is a purely chromatic lattice if and only if both L_1 and L_2 are modular or at least one of L_1 and L_2 is 3-chromatic.*
(3) *If $L_1 \cap L_2 = \emptyset$, then $L_1 \oplus L_2$ is a hyper chromatic lattice if and only if both L_1 and L_2 are 2-chromatic and at least one of L_1 and L_2 is nonmodular.*
(4) *If $L_1 \cap L_2 = \{a\}$, where a is the greatest element of L_1 and the least element of L_2. Then $L_1 \circ L_2$ is a hyper chromatic lattice if and only if both L_1 and L_2 are 2-chromatic and at least one of L_1 and L_2 is nonmodular.*

Proof. As L_1 and L_2 are dismantlable lattices, by Theorem 3.5, we can write $L_1 = C_0^1]_{a_1}^{b_1} C_1^1]_{a_2}^{b_2} \cdots]_{a_k}^{b_k} C_k^1$ and $L_2 = C_0^2]_{a_1'}^{b_1'} C_1^2]_{a_2'}^{b_2'} \cdots]_{a_{k'}'}^{b_{k'}'} C_{k'}^2$. If $L_1 \cap L_2 = \emptyset$, then

TSSS Smt. V.U.Patil Arts and Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Dist.Dhule *

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri,Tal.Sakri,Dist.Dhule

$L_1 \oplus L_2$ exists. Also $C_0^1 \oplus C_0^2$ is a maximal chain in $L_1 \oplus L_2$. Moreover, we can express $L_1 \oplus L_2$ as

$$L_1 \oplus L_2 = (C_0^1 \oplus C_0^2)]_{a_1}^{b_1} C_1^1]_{a_2}^{b_2} \cdots]_{a_k}^{b_k} C_k^1]_{a_1'}^{b_1'} C_1^2]_{a_2'}^{b_2'} \cdots]_{a_{k'}'}^{b_{k'}'} C_{k'}^2.$$

Therefore, by Theorem 3.5, $L_1]_a^b L_2$ is also a dismantlable lattice.

Similarly, we can prove that $L_1 \circ L_2$ (if exists) is also dismantlable.

Now, (1) and (2) follow from Theorem 1.3 and Corollary 2.6. Also, (3) and (4) can be proved by using Theorems 1.3 and 2.7. □

Remark 3.12. In Example 3.9, the lattice O_6 is not purely chromatic but it can be expressed as an adjunct of two purely chromatic dismantlable lattices namely, $C_4]_0^1 C_2$. The lattice $L_2 = \mathbf{2^3}]_c^1 C_1$ as depicted in Fig. 2 is an adjunct of two purely chromatic lattices but it is not a purely chromatic lattice. Moreover, it is an adjunct of two distributive lattices but it is neither distributive nor modular.

Acknowledgments

The authors are grateful to the referee for valuable comments and suggestions which improved the paper.

References

1. B. Bollobás, Coloring lattices, *Algebra Universalis* **7** (1977) 313–314.
2. B. A. Davey and H. A. Priestley, *Introduction to Lattices and Order* (Cambridge University Press, Cambridge, 1990).
3. N. D. Filipov, Comparability graphs of partially ordered sets of different types, *Colloq. Math. Soc. Janos Bolyai* **33** (1980) 373–380.
4. G. Grätzer, *General Lattice Theory* (Academic Press, New York, 1978).
5. D. Kelley and I. Rival, Crowns, fences and dismantlable lattices, *Canad. J. Math.* **27** (1974) 636–665.
6. S. K. Nimbhorkar, M. P. Wasadikar and M. M. Pawar, Colouring of lattices, *Math. Slovaca* **60**(4) (2010) 419–434.
7. M. M. Pawar and V. P. Bhamre, Chromatic classification of dismantlable lattices, *J. Indian Math. Soc.* **83**(3–4) (2016) 329–335.
8. M. M. Pawar and B. N. Waphare, Enumeration of non-isomorphic lattices with equal number of elements and edges, *Indian J. Math.* **45**(3) (2003) 315–323.
9. I. Rival, Lattices with doubly irreducible elements, *Canad. Math. Bull.* **17** (1974) 91–95.
10. N. K. Thakare, M. M. Pawar and B. N. Waphare, A structure theorem for dismantlable lattices and enumeration, *Period. Math. Hungarica* **45**(1–2) (2002) 147–160.
11. D. B. West, *Introduction to Graph Theory*, 2nd edn. (Pearson Education, Inc., New Jersey, 2001).

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri,Tal.Sakri,Dist.Dhule

Sakri (Dhule)